

СУЧАСНІСТЬ

Федір Коваль: Білі папороті — Олекса Ізарський: Чудо в Мисловицях — Федеріко Гарсія Льорка: Як кохався дон Перлімплін з Белісою в саду — Микола Кузьмович: Стилістичний розвиток живопису Любослава Гуцалука — Юрій Соловій: Думки з приводу Гуцалукової творчости — Володимир П. Стахів: Напередодні березня 1917 — Роман Рахманний: Преса Української РСР: 1967 — Богдан Винар: Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

2 (74)

ЛЮТИЙ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
• • • Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ., мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920- 1940, стор. 80	2,50	0,75
• • • Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У вишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
• • • Самостійність, орган УГВР (передрук під- пільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плануванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
Українська наука в колоніальних пугах, стор. 276	5,00	1,50
• • • Спсмнини чотового Отроверха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимою в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Процання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

«Prolog» Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 b
New York. N. Y. 10025
U S A

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

2 (74)

ЛЮТИЙ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Р е д а к ц і я :

Володимир Стахів, Богдан Кравців, Богдан Бойчук, Кирило Митрович,
Роман Рахманний.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß
der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird
mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ФЕДІР КОВАЛЬ: БІЛІ ПАПОРОТІ

ДІВЧИНКА

Була маленька —
тіла жменька
і дві тернинки на ньому.
Коли приходила додому,
за нею сонечко котиком.
Вона з ним гралася,
цілувала, голубила
і вимовляла маленьким ротиком:
воно за мною гналося,
а котики біжать, хоч їх не лудимо.

ТАНОК

Я прийшов, я вітер з гір,
що бере усе в танок і крутить,
ти вростаєш в його руки,
бо любить крутіння без мір.

І хоче тебе пірвати
у шалений завій, крутіж,
ходи, розвивайся хутчіш
і вливайся у фарватер.

А потім знов позиває
тебе у маленький сувій.
Ходи, ти на площі своїй
будеш моделем позувати.

ПАМ'ЯТНИК

Колись темінь і мене замане,
заворожить, зачаклує під явором,
і в камінь перемінить мене,
малого Юрчика кучерявого.

Надійде хтось і його здивує:
хто його в камінь перемінив?
Та чаклунство колись мене,
як камінь чудо збудує.

КОХАННЯ

Кохання — це релігія.
Замкнуло в коло своє божество
і носить на хресті йому молитву —
я тих хрестів наскладав уже сто
на скуку гостру, наче бритва —
і тільки ходжу молитися,
бо обплела мене скука-повитиця.

БІЛИЙ ОДЯГ

Приносить зима нам білі шати,
хоч ми не замовляли самі,
може, колись будемо помирати,
і буде потрібен на кладку сніг,
щоб нас у білім пізнали душі,
що мевами кудись летять —
о, як біжать, біжать літа
і біль якийсь мене душить.

ПІСНЯ

О пісне, хто тебе не співав
і я тебе побожно заспіваю,
ложечкою мелодій наспилаю,
роздобуду добірніші слова,
щоб на нитку червону нанизати —
може, колись заболить голова,
і ти, пісне, приголубиш, як мати,
і погладиш стурбоване лице
ніжним, ніжним, пренайніжнішим медом,
і доточиш жасминове слівце,
і забереш мене з пекла на небо.

СКАТЕРТІ

Лежать снігів пошлюбні скатерті,
поприкривали ниви, луги,
на них куля червона скотиться
і забере їх між береги.

Бо треба буде їх випрати
і порозвіщувати на небі —
багато рік уже витратив,
щоб був білий лебідь.

НЕМИНУЧИСТЬ

Пожовкнуть колись і наші листки
і ми зів'янемо,
накриють нас імлюю льняною
і насиплють піску в наші миски.

І покладуть наші думки до урн,
бо стомляться у них маленькі ноги,
і потече вода з великих рур
за ковчегом зеленим Ноя.

СЛОВО

Лови мене, вічносте, лови,
та чи колись мене спіймаєш?
Я одягнувся у панцир-слова,
щоб не доторкнулись тіла помії.

Якщо колись у квітні запашні
лежатиму на дубовій лаві,
і снитиму страхіття страшні
про білих душ темряви лови,

а потім відпливу униз, углиб —
моя подоба житиме в слові, —
бо ані смерти холодний лоб
не переможе слово-славу.

Воно було як прапочаток,
коли не було ще нікого,
і буде, як буде все кінчатись —
замість дзвінкого і гіркого.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ

Біблію Острозьку у руки брав,
як святість, як історію,
напружувався лук моїх брів, —
треперно дивлюсь, перелистовую,
шукаючи таємничих кодів...

Хтось залізний по біблії ходить,
хтось чудеса з нічого створює...
І з'являється сам князь Острозький,
очерет приймає запорожців,
і кожна сторінка має крила,
і кожний листок таємничу душу...

Та щось за горло мене душить,
та хтось трясє моїм тілом...

І нагло в грудях закипіло
і біблію закрили духи.

АРХЕОЛОГІЯ

П. Курінному

Мов біблію, і мудру, і стару,
археологію читаю,
причаєна змія на кожного чатує,
хто колодки поскидав з білих рук.

І раптом грім, небесна блискавиця,
небо красу свою нам відкриває,
збігає кипарисами куля-вогнианиця,
а дерево, як ранений, ридає.

Встають усі, із мертвих воскресають,
свої хрести, інші арфи несуть,
саркофаги богині відкривають:
не знають ще — може, підуть на суд.

Що за краса, що за мистецька велич,
коли жили, її ніхто не бачив,
а зараз тут на їхньому узбіччі
принада тіл, принада їхніх вулиць.

І чи ж на те, щоб і нас подивляли,
ми мусимо неодмінно померти
і довго ще камінь об камінь терти,
щоб і до нас славі стежку проклали?

(Продовження)

19

Пішли понад рікою. За течією.

Містечко непомітно згорнуло свої карти й похапцем вискочило з хати, опинилося за плечима. Над кущами й посадками залишилося тільки небо. Згодом над річку прийшла лісиста гора. Під нею дорога перескочила поріг із передпокою пуц до світлиці, — в неозорі полотнища темної і світлої зелені, на острови дерев-велетнів кочугурами. Попід сірою лисиною гори зацвів на сонці жостір. Пахли сосняки й свіжі вушка ялин.

Попід обрієм рівнина скидалася на море.

Кряжистий і пихатий на перший погляд Людвіг Шрамм і Віктор Лисенко в роздобутому нещодавно костюмчику з пом'ятою вилогою йшли посеред вузького бруку з масними латками в долину. Між присадкуватими стовпчиками від бору й букетами черемхи та скромних, як ситець, кущів, рожевих з золотими гудзиками і білих. Між кордонами царства Фльори.

Влитий у панцер добротного вбрання, пан з капелюхом і кістяною паличкою в руці слідував за худорлявим брUNETом. Вигляд у нього — юнкера або молодого офіцера в незграбному вбранні цивільного. Шолом смоляного волосся над високим чолом і синіми очима, над тендітним і виснаженим обличчям, над довгастою головою і сухими плечима. Молодик цілком вільно нехтував розмовою з передягнутим у заможного бюргера генералом: кидав її посеред слова й, нанюхавшись квіту й листочків, розпочинав говорити знову. Потім, мов клявіатуру, пробивав гілочки й суглоби деревець і кущів, прикладав носа до зелених шишечок і клейких кубелець зела.

Не вперше в душі ображений, здивований і не вперше захоп-

лений щирістю й силою поривів молодика, старший пан прояснювався до несподіваних глибин і жаргував:

— Ти ви ще звір, Вікторе, ви ще дикун!

— А ви ще — чи може вже? — порода, глина, камінь!

Напівзвір, напівдикун відповідав... блаженно. І повертався від дарів весни до свого співрозмовника з визрілими тим часом і складеними в стоси думками, словами. Мить старий пан не сприймав їх, ні висловлених молодим чоловіком власних думок, ні переказаних чужих: милувався.

— Помилка. Не дикун ви, не звір! Ви — молодий Гете!

Черга посміятися була за Віктором.

— І досі не розумію вас, — закінчив Шрамм, — чи ви не-сусвітньо щира, чи потайна людина! Хитрун?

— Денно й нічно стримую свою щирість: щоб не загинути по-дурному, марно. І страждаю при тому. Кожного разу, як затикаю собі рота...

Щодо обвинувачення в нелюбови до своїх людей Віктор відповів:

— Я люблю своїх людей навіть тоді, як ненавиджу їх! Одно-разово й однаково за минуле, за сучасне й за майбутнє. Часом я боюся людей, але не тільки моїх земляків, взагалі...

— За майбутнє?!

— Передчуваю підлий час... Не тільки найближчий і по-військовий. Ні. Прислухайтеся, вдивіться: незрівняна підлота в людях уже дихає, вже живе... У людині помре інтерес до су-спільних інтересів. У тому числі й до національних. Що не лю-дина буде, то партизан і... паразит. Наче в безповітряному про-сторі, задихнуться, від найшляхетніших починаючи, думки, ідеї розумно почленованого на нації людства. Помре історія...

— А як же з діалектикою вашого Гегеля?!

— Власне, не нашого, а вашого, на жаль! З діалектикою як? Зацвіте «другий кінець палиці». Розвинуться нові якості, га-тунки. Зникне особистість.

— Які якості, Вікторе?!

— Різні, з нашого погляду, «Les fleurs du mal». Наприклад? Наприклад зрада. Чи печерні озера русофільства в Німеччині не є зрадою! Не є зрадою Німеччини й Заходу ненависть багатьох з вас до відцентрових сил у російській імперії? Та не про вас я думаю! Я ще не бачив осереддя Німеччини. Ось приглядаюся до німецької околиці. З ганку заглядаю до німецької кухні... Вражає, між іншим, порядок, — на кожному з вас, на носі ко-жного німця поблискують ошурки порядку... А оця дорога перед нами і впорядкована Висла... Та це ж Австрія, це Німеччина. Одначе не мені про це говорити! Я втрачаю свідомість від болю за Україну. Мариться мені, що продадуть її також ще й народні низи. Сповна й дешевше, ніж свого часу, старшина козацька, не-

доладна аристократія наша! Грунтовніше, ніж панство отже. Мариться, що П'ємонт наш, Галичина, зайде в зраді далі, ніж Наддніпрянина або Кубань!.. Ще приклад? — На землі запанує пустопорожній егоїзм людиноїда. І дрібничковість. Дрібничковість на цілий світ Божий! Дрібничковість як зворотний бік гуманізму... Мілка свідомість й убога мова. Слова — таблетки... Без глибокого перегною, на всю історію, перегною в національних парниках, збіднюють, захиріють, перегорять мистецтва, поезія, культура. Бо ростуть вони з багатого серця, з розораного на протязі століть боротьби хитромудрого мозку. В уніформованому світі збайдужіє суспільство, з'яловіє людина!.. Вся надія на слабих. На Україну в Європі. На уярмлених усіх сухоходів.

— Якщо не розпач це, мій друже, то що це таке?!

— Відоме вам прізвище: Льотреамон?

— Найменшої уяви, на жаль! — Шрамм уподібнився до кримського яблучка червонобокого. Заблестіли очі. Задрижав від напруги краєчок горбатого носа.

— А я... я знаю, — Віктор глянув на директора, — ... рівно один рядок з цього Льотреамона. Навіть не рядок, а тільки думку: «Відчай — наша найменша помилка».

Шрамм, прихильник французької культури й мови, засіяв. Уже зиркав на Віктора, така натура, з вдячністю. Радий був подати приятелеві руку, допомогти перескочити прірву:

— Війна вас належно просвітила, не сумніваюся. Та ви не фанатик взагалі! Ви — ліберал. Усе це реакція на насилля, на трьох китів нової релігії: колективізм, інтернаціоналізм і марксизм. Це, врешті, мій шлях, щоправда, з варіаціями географічної натури.

— Так, пане, це все гіркота мого дитинства і юности, це і без зачарування — розчарування, це — досвід. І заперечення цього, як ви дотепно назвали, триптиху! Звідси моя свідомість: батьківщина — мати. Антипатріотизм це навпрост ненависть до матері: комплекс Клітемнестри.

— Вірно. І не треба романтики. Це тільки людський глузд. Це будень. А у вас він навіпіл з болем.

— У вас він, будень, з породи кусючих. Чисто український феномен. Без порівняння. Зате Україна і я — ландшафт суцільний і спокійний. Я так ясно бачу себе серед України. На стежці над луками, серед степу, край села, в Полтаві чи в Києві. Я наче не виїжджав з України! Тому я такий вільний: вдома. І тому я спокійно можу не любити своїх людей. Наче їх тут мільйони... Проте тут починається вже інша тема: про національне й понаднаціональне в людині. І про людину в людині й про звіра в людині. Про людину, як хвору тварину. Або — про структуру, поверхи, розчленування суспільств. Про міжнаціональні

мости, про універсализм і, зокрема, про самодостатність національного письменства...

— Ви, Вікторе, одноразово людина твереза й фантаст. Ви справді надієтеся писати в еміграції по-українському? ! Хотів би я вас побачити через десять років!

— Ні за писанням не можу уявити себе, ні без писання. Тхне трагедією.

Бліднучи й рожевіючи від напруги, директор Шрамм дістав із задньої кишені штанів блискучий бумажник і кінчиками пальців, нігитками, вихопив з нього надвое згорнутий папірець.

— Адреса видавництва «Острів» у Ляйпцігу. Раджу написати.

— Раз світ вражає людину своєю складністю, а раз неймовірною простотою: адреса як адреса...

*

Довго простояли над лісом в ярузі. Ліс з гори... Уява заспокоїлася, як знайшла в пам'яті пожовклу фотографію: вечір, самотня гарба на узвозі, Диканський ліс під Полтавою.

Старанно підготована Шраммом розмова вийшла не передбаченою... А зразу по другій годині опинилася вона наче в скляному футлярі: золотистий день з чорною, під Куїнджі, покришкою. Проте тільки самісінький кінчик розмови потрапив під дощ. І то вже на перехресті містечкових вуличок. Віктор майже сухим ускочив під двері Лідиного дому. Директорові дісталосся води більше: півтора квартали. Йшов додому під душшю, проте посміхався:

— У вас капелюх і кістяна паличка... Майже парасолька! — сказав йому Віктор на прощання й поставив ковнірець сторчма, плигнув...

Під вечір травневий день ще на годину засвітився, засіяв. Набридливо запахли квіти. Шляхетною гіркотою обважніло повітря.

Земля і небо: оранжерія. Теплиця.

До помешкання Шрамм зайшов з наміром записати кілька Вікторових висловів, роздумів, зауваг. Угледівши на столі вазу й перський бузок, він заспокоївся цілковито: даремно промучився ніч, даремно на цілий день утік з дому. Зайва плутанина нездійснених плянів і мрій. Тим часом усе ще залишається на своїх місцях.

Зникла охота відновлювати Вікторові сентенції. Занотував лише зміст розмови над Вислою: про феноменальну терплячість

Гете, про вади людей із схильністю до підпорядкування системам і теоріям, про визволення від страждання через усвідомлення людського буття як драматичного мистецтва, як відкритого зорям балагану або неісходимого, безконечного театру. Далі... Але яка досада! Не міг нічого пригадати... Нюхнув лапасті гілки. Отже Марія зайшла, не витримала. І добре, що не застала мене вдома.

Добре?! — З неділі в неділю дівчина приходила до Шрамма ранком або перед обідом і залишалася в нього до пізньої ночі. В такі дні щастя... часто прокидалася й скиглила добами совість. Начисто спокійних годин було обмаль. Рента — навпіл.

Кілька разів він обідав у Петрових. Заходив ополудні з тортом у непомірно високій коробці, — білим обклеєний картон. Мимоволі шукав приводу залишити Марію хоч зрідка вдома, з родиною. З тим же наміром Шрамм просив Віктора зайти за ним «на пошту» — помешкання його вікнами виходило на крило пошти в провулку — на розмову. Або поропонував прогулянку лісом чи над Вислою. В такі пообіддя директор сам собі здавався молодим чоловіком. А найголовніше... в такі години найлегше друкувалися на машинці й писалися від руки листи дружині. Колись до Ляйпцігу, тепер до Шварцвальду і на Райн.

Так запопадливо й впевнено злітали на аркуш паперу гачки літер. Скрізь по рядках тепліли кубельця цілком щирих слів, ласк. Звичайно, листи виповнювалися описом прогулянок з Віктором й розмов з незвичайним молодим чоловіком з України. «Віктор перекладає Меріке: «Подорож Моцарта до Праги». І готує вступну статтю й коментар. — «Віктор мріє про роман. Нотує, нотує. Також у конторі за столом. Я відчиняю двері й бачу, що мій кам'янецький приятель поринув у нетутешній світ. Згодом чую, — насвистує в конторі, витанцьовує. Або вилітає на подвір'я. Поправляє краватку й смішить зустрітого перед ганком Всеволода Георгійовича, нашого лікаря.» — Від Кітцінгера виписав Вікторові Меріке. Молодий чоловік ще в Києві читав «Малюра Нольтена». Знає «Моцарта» й лірику. — «Дістав для Віктора адресу видавництва „Острів”. У ньому ледь ворухнулися губи. Одно слово подяки й один тільки погляд. При чому, в погляді більше переляку й задуми, ніж радості: тепер треба братися до праці. Віктор написав до видавництва про намір відновити свої переклади з Рільке. Намагається проте забути про свій лист. І все це світиться в погляді його очей: самоумовляння...»

Спочатку Шрамм не знав, що буде писати дружині. А потім розписувався так, що не міг послання закінчити. І дійсно забував про існування Марії й Петрових. Ледь встигав згадати про свої приватні справи, про дрібниці: як у молодості. Як за студентських часів.

Гостреньким язиком Шрамм розмочував клей на коверті. — Готове!

Цього вечора він поставив лист на комод, обпер об гранчасту пляшку золотавого одекольону. До ранку.

Тепер хотілося одного: побачити Марію.

Страх не хотілося читати: на світовому пожарищі... Читання його просто нудило. Свое він уже відчитав! До книжки не було інтересу, тільки повага. Незадоволення хлюпало в душі. З'явилося рішення сходити до Петрових. Неміч вгамувати відчай: приходила й не застала... А він проваландався день з Віктором! Уявив собі, що на ранок його знайдуть серед кімнати мертвим, на підлозі...

Шрамм голився у ванній перед дзеркалом і думав гарячково. Здавалося, що думка вирветься з нього й полетить... Намилений лис з сорокаградусною гарячкою в очах уявляв себе на стежці через колю і навіть уже перед дверима мешкання Петрових у флігелі, Бачив уже, як ввічливо й стримано запросять його Петро Петрович Петров заходити, як улесливо посміхатиметься до нього жовтозелена диня з чорносливами-очима. А Марія, хоч і вражена несподіванкою, — просто. Бажання її, від першого погляду, — вирватися з каземату на привілля. Побути без мами й тата! Їй щоразу треба до зернини визбирувати рішучість, щоб вийти з хати до Шрамма повз потай розлюченого, до безтяти розлученого батька. Навіть виходячи з Шраммом, вона ледве тамувала страх.

Знав уже, що піде. З дому вийде, сам себе дурив, наче до поштової скриньки. І пройдеться перед сном — так Віктор назвав! — Єлісейськими Полями до містечкової станції...

На розі біля замкнутої в неділю пошти на директора чекала Марія. Посміхалася, рідна. Зраділа.

Отже просто зустрілися. Біля скриньки. Може, вдроте б вона не зайшла. Вона навіть соромилася своєї радості. Разом з тим промайнула душею й тінь: туга за іншим пляном відношень. Захотілося, щоб Шрамм її ревнував, щоб Шрамм за нею вбивався. Їй знову наяв приснився мимохідь побачений віденський ляйтенант у Ростові ще, вдома. Красень з обличчям Неполеона... Марилося... як він на руках переніс би її з канапи в вітальні на ліжко в затемненій спальні, як він зацілував би її...

Орлом зняла крила жіноча гордість: Людвіг дійсно тріпотів від перенапруги й не вірив власним очам. Її, Марію, помітив за п'ять кроків перед скринькою. Кипів, палажкотів. Сподобався: бездоганна лінія піджака й штанив, дзеркала-черевики... А як солідно, як твердо посаджений на голову темно-темносірий капелюх з помітною хвилькою сріблясто-туманного поліску.

Очі Людвіга цілком сліпі, запаморочені. На пішоход і на

скриньку проривалися тільки поодинокі обрубки поглядів: снопи проміння розпікали мозок. Очі не помічали вензелів на кльомбах і жостви травників.

Отже: знак рівності! Спільність бажання! Під свастикою й орлом над дверима пошти зустрілися не випадково. Не треба ні розпитувань, ні пояснень.

Нагода збожеволіти від щастя.

Дівчина помітно клишонога. Дешева взуття: школярка . . . Щира простота і скромність підлітка. Оце плісе темносиньої, тонка шерсть, спідниці, оця блузочка з України . . . Обабіч дірчастих доріжок прутиком, вигаптувано волошкову лиштву, листя.

Засоромлена учениця на побаченні. Тендітні ручки з піврукава. Закрутлення і гострота юного профіля. Загадкова флегма губів: келех соку . . . По вінця, Вщерть. Багатомовність жадилищочей. Примха зачіски. Оксамитний вигин волосся понад кавказько-перською, найпевніше, караїмською голівкою.

Тяжко повірити: така удача! Здійснення бажань і визволення від принизливого гніту.

Назад ріг пошти обійшли разом. Біля будки мебльової фабрики, схожий на пожежника, по-військовому приклав пальці до кашкета уніформований вартовий. Десять кроків за брамою — Шрамів дім. Мешкання на другому поверсі.

21

Звичка у Шраммовій хаті панувала, як закон. Однаково, без винятку, впорядковувалися недільні ранки з Марією. По-своєму, наче за годинником, — вечори. Царство порядку!

Як тільки на бильце стільця над столом, над карафками вина й лікеру, над коробкою цукерок, над вазою овочів повисав статечний піджак, на канапу, на тугі стебельця салатого очерету обережно, холоша за холошею, влягалися штани й напнута шлейками сніжнобіла сорочка. Запопадливі руки й безпомічна, переповнена кров'ю голова, як спасіння, шукали гаптоване кресно подушки. Розвеселі очі ховалися за повіки, несподівано серйозніли губи. Мить і на крохмаль влягалася оздоблена обручкою рука.

Сцена повторювалася щоразу.

Марія, вичікуючи, роздумуючи, ніяково посміхалася, розз'являючи рота, шкірила зуби й бавилася кінчиком язика. Потім, незмінно, присідала на канапу й поволеньки здіймала з ший Людвіга метелика, розсупонювала ковнір його сорочки. Вдячна рука обережно гладила її спинку й ребра. І ще обережніше розстьобувала дівчині розпірку сукні. Марія щоразу чинила опір. Намагалася ласки обмежити поцілунком. Тоді відразу знаходився компроміс: Людвіг залишав у спокої її сукню й відступав дівчи-

ні частину подушки, зате Марія гасила світло й бочком, прилягала на канапу приспати перевтомленого.

— Не можеш полежати спокійно! Так болить. Не треба. Навіщо, коли можна ніжно, ніжно... Все, але ніжно. От так, так треба!

... Через півгодини вона, Єва, намагалася зіпхнути Шрамма з ліжка, як на гілку, налягаючи грудьми на волосату руку. Або раптом поверталася до нього й довго цілувала в губи, в очі. Обіймала за шию і, зігнувшись, прилягала на сиві груди. Мовчала. З-перед грудей у себе вирвала й поклала спати уподоблену до келеха, до вази й одноразово — смолоскипа жменю Людвігової руки й пальці. Хотіла вже спокою. Хотілося посидіти серед гарячих гір, серед узвозів і прохолодних долин розкуйовдженого, збитого під стелю ліжка. Хотілося подумати, поговорити. А потім ще годину полежати з Людвігом під ковдрою, нагрітися.

— Про віщо ми говорили?!

Шрамм не знаходив слів. Довго й настирливо гладив дівчині плече й підборіддя.

*

Усе набалакане за день мало надавалося для переказу. Проте можна розповідати без порядку й поверхово. Можна нагадати кілька слів або кілька тем.

Згадка про Україну відразу злютовувала Марію й Шрамма. Не випадково симпатія Шрамма по боці Росії. Не випадково Марія — росіянка...

Обом їм здавалося, що у Віктора в голові пожарище. А в руках пусто. Безсилля.

Згадка про розмову з Віктором про Кавказ і Україну смішила Шрамма. Насміятися можна було скільки хочеш: Марія від такого пряника шаліла й починала шпурляти подушки під стіл, на канапу й під стелю, а згодом, розійшовшись, так це виходило по-східньому чи по-російському, хто його знає, — вона амазонкою носилася по хаті й кричала:

— Українці — нація зрадників! Продали Росію! Прокляті... Почекайте!.. Ми вам...

Награвшись у футбол подушками, Марія кидалася душити й обцілювати свого «Шраммчика», свого — як назвав Віктор — Людовіка XIV.

— Говорили з Віктором про Україну, про сплюндрованих і розбещених, цілком свідомо розкладених, людей Сходу, про вруна нових надій, про національний егоїзм і про понаднаціональні, висотні ідеї...

— Віктор справді багато знає? ! Віктор розумний, правда? — і Марія... не кинулася гарцювати по хаті. Смирненько лягла,

потилиця в жменю, кістки руки — трикутник, поруч Людвіґа. Ковдру натягла під бороду. Довго думала. Довго спостерігала, як звичайніла затоплена мороком кімната.

Шрамм збентежився. Навіть образився: дівчина не пішла на таку принаду, як згадка про Україну. Не перла дурниць, не гарцювала... Скляною крихіткою заблистіла підозра, що він, Шрамм, доладу не розуміє Маріїних почувань і навіть чварів між Україною й Росією. У такому разі не треба підливати оливи в огонь й посипати рани сіллю! Яким же чистим і щирим був Вікторів патріотизм! Яка серйозність...

Захотілося зняти Віктора під небеса. Захотілося бути гідним такої дружби, такої людини.

— І розум у Віктора, — відповів Шрамм, — і знання! Для його віку, за таких обставин...

Але Марія закрила йому рот долонею. І не дозволила поцілувати.

Одяглася не перед ліжком на килимкові, робила це завжди з дитячою безпосередністю, а у ванній.

Об одинадцятій розпрощалися перед дверима фабричного флігеля. Шрамм зняв капелюха й поцілував дамі пальчики, ручку.

22

Від Ліди на цементовий сухар хідника Віктор вийшов об одинадцятій. Вночі. Поблискував по плечі закопаний у землю рівнобіжник жостви. На полотнищі подвір'я сіріли викройкою тіні стін і даху. На гостряках паркана настромлено іграшкову покришку сарайчика. А садок через мур тулився до своїх кучерявих сусідів.

З плечей вириваючи руки, молодий чоловік відтяг фіртку на подвір'я і вийшов на вулицю.

От такий день, такий вечір! Який, власне?! — Соромився, ніяків.

Перетнув вулицю від станції й пірнув попід подвійну тінь — стін і каштанів. Над деревами, над тінями бруком світилося високо напнуте небо. Грядками по ньому — дрібно нашатковані хмарки. Поля крижинок на глибокому тлі. Острови і море у прірві. Під небом, на дні, — ліс і хрести на горбах, дахи в долині, дороги, колія. Муравлині сліди.

Ключ ускочив у дірку зручно, двері відчинилися враз і на-встіж. Не рипнули — кімнатні. Проте від напруги Віктор тремтів ще довго: боявся, що батьки не спали, чекали на нього день, вечір і ось ніч... Лаяв сам себе, — не характер у нього, а порохнява, не думка, а полова. І кривоногі дні! Треба ж думки такої, щоб перегородила голову, щоб погнала кров новими каналами,

щоб змінила духовий клімат життя. Треба, щоб істина сонцем зійшла. Треба пристановища назавжди, та щоб було воно з брамою, з дверима, з вікнами і з дахом... Завдання на десятиліття праці. І не надумане, — відкрите в собі й відшліфоване розумом.

Ранком прояснилося. Не луснула навпіл хата. Розійшлися хмари.

Від ночі залишився змайстрований уявою образ: власний череп — то ваза, в ній, набрякла, ладна пустити корінець і зацвісти, гілочка, може, квітка... На білому екрані — кімната це чи всесвіт? — кумедна тінь черепа-вази й гілочки квітки... Тінь легка, проте непрохідна і невблаганна... Ще залишилася рішучість устійнити й записати, етап за етапом, задум романа — історію цілого покоління, і підпорядкувати йому щоденник.

У такий час роздуми про нотатник, про тісто й діжу українського письменника! Одначе ліс нашого письменства виріс з жмені чудасії, з недоречности. Бо що значить писати... аби не пересохла мова, писати для закордонних друкарень і підпільних читачів, для вимріяного майбутнього! Ні помислу навіть про читачів-сучасників, про признання й славу.

... Ніхто не помітив прірви посеред Європи, на місці Київської Русі, уложини над Чорним морем!

Віктор щойно прокинувся. Лупнув очима. А через вікно на підлогу кімнати набігло сонця, сонця. Згадався київський ранок: на височині, над рікою, перед естрадою розсунуті лави, музики лагодять струменти, безтолоч сиріт-звуків, жар клюмби, синь неба над містом і над лісами заріччя. Скалки, тріски, стрічки світла в парку. І сьогодні свято: весна. Змієм занесло голову бажання щастя. Дійсно Ліда для нього «бічна лінія»? За дужками вона? Не в Ліді справа?!

Глека розбити легко! Та чи бити? З ким жити?

Щоденне і вчорашнє бажання: щоб обійшлося без докорів. Вийти з хати без кривих слів у вусі...

Прийде вечір. І Віктор знову опиниться у Лідиному мешканні за столом. І прийде — вчора!

Кульгава й глухувата бабуся довго балакала з гостем. Риженькі очі її то рвалися до безоглядної відвертости, то хитрили. В обох випадках солідно тримався непохитний ніс Аліси Оттівни. Гостряком вправлена в чоло подзьобана груша. Кінчиком нігтя на мізинці сива жінка підкреслено делікатно почісувала ніздрі. Хапала, наче тютюн, повітря.

Часом Аліса Оттівна не витримувала: від Вікторових оповідань реготала до цілковитого вичерпання; знеможено, ламаючи плечі, прилягала на стіл або, розводячи руки, закидала голову за бильце стільця, нарешті пнулася закрити гостеві рота сухенькою долонею або ляскала його по плечах.

Ліда в ліжку плакала й сміялася, сміялася й плакала. Голова

у неї не голова, а компрес. Замість вуха — пласт вати, гірчичного кольору вутлий і наче вологий папір, басамани марлі. На сміх зайшла до кімнати «казкова бабуся» з беззубим ротом, грибок з сивими патлами, з пушком на маківці: махнула рукою і на Віктора, і на Алісу Оттівну, і на хвору.

Віктор вслухався в Лідин сміх: такий норовистий і молодий. А затемнена кімната, багряна шапочка на лампі набридливо нагадувала флямандських майстрів пензля. В золотий з червоним світ Рембрандта впівся жанр Пітера Бройгеля Мужичького.

На ранок флямандська картина зникла. В пам'яті зависла свіжа пляма на шпалерах. Латка свіжини посеред спаленої толоки... Та крицевий гак з нарізкою стирчав у рані, посеред душлини. Зрана душу турбував гак, пляма неспокою... Душу мозолила згадка про гідкі ласки у ліжку хворої. Кам'яну згадку не розпускала й вселенська блакить, біло-голубий океан літнього ранку. Про Лідину хворобу не було гадки. Часом тільки Віктор холонув від жаху, згадуючи, як дівчина раптом мружила очі й рихтувала голову під страшну шпильку в вусі, як вона, завмираючи, хапала й жмакала ковдру. Справжня всеношна!

Ранком марними здалися болі й загрози глухоти. На світанку рухнули сірі поверхи туманів і мороку, по білесих сходах хмар чкурнули з землі в небеса страхи й чорні думки. Різнобарвними серпентинами.

Коли Віктор з Льокою підійшов до переїзду, за цівками криці примарилася йому прірва: передрішення. Та він назавжди з Лідою! Та заваляться всі його хитромудрі пляни й наміри! Не відвернеться він, забракне сили...

Згадку про вечір біля ліжка хворої не вдалося зжити ні за наступний день, ні за наступний тиждень. Віктор не міг дивом надивуватися: та Ліда до такої міри обурювалася, ревнувала, вимагала! Ліда, Ліда! До всіх, до Шрамма, до родини!..

Хвора вже зранку чекала на товариша. О десятій вже з нетерпінням, ополудні в люттю. Під вечір — безнадійно. В сльозах.

Коли він, просто з-під дощу, зайшов до кімнати, спантеличена нещастям Аліса Оттівна мовчки пила за столом чай, дещо підозріло, незадоволено поглядала в чашку, Ліда в ліжку знялася на лікоть і заплакала. Не докоряла. Сказала:

— Тепер я тебе прив'яжу, — і в присутності бабусі поцілувала Віктора в губи. Не чмокнула: зручно уляглася на подушку й неспішно обняла голою рукою молодого чоловіка за шию. П'ять її руки ніжна, як лапа кицьки.

Неохоче, неохоче випустили свою жертву губи. Безладно калатало в груді серце.

Раптом левиця скорчилася від болю й заплакала.

Аліса Оттівна з-за столу не побачила сліз безневинної дівчинки:

— От так-так! Нічого сказати: київські баринші! . .

Згодом Віктор витер потоки й болотища сліз мокрим рушником і прорвався до бабусі за стіл. Дівчина зразу поманила його рукою й посміхнулася по-лисячому. Аліса Оттівна, у відповідь, замірилася до неї дрючком: «Лежи собі, хвора, нишком-тишком! Не заважай людям поговорити!»

— Чим можу служити, фройляйн? — запитав Віктор.

— Посидь біля мене, я цілий день . . .

Але Вікторові треба було посидіти біля столу, погасити чвари найнесподіваніших почувань і поривів. Треба було посміятися з бабусею. У неї хрипкий голос містечкової бублейниці, а грубуватий гумор непідкупний і неугавний. Бідна полька знову никнула до кімнати й принесла склянку води на тарілці. Проте сама розреготалася й втекла до кухні, як від гріха.

Між іншим, Аліса Оттівна, найпізніше восени, збиралася на Київ. Після війни скрізь на світі підуть нові порядки . . .

— Через рік, Вітю, житимемо ми всі у нас на Лютеранській. І не буде вже ніякого страху! . . Знаєте, я у Києві народилася. І прожила в одному помешканні сорок років . . .

Тож був у неї ще й поперечний пласт почувань, упоперек до безнадії. Як згадувала про Німеччину, очі її ставали синюватими чарочками, поповзні крейди вкривали губи. Часто, озута й одягнена, прилягала вона на застелене ліжко й закидала сивий пух на холодну подушку. Гасила довкола себе життя.

Сміх стьожкою блискав, як потоки водоспада на кам'яний кактус островків. Кожне розгалуження Вікторової душі — потік. Крапельки вологи на чолі й щоках, ляскіт у вухах. А на думці: родина! Зранку не був дома. Півдня базікання з Шраммом. До дощу. Ще остогиднуть німці. Зогідніе чужина. Оце треба було вийти з дому, відвідати Лїду.

Дома сердяться, горять. Бо нерозумно.

Аліса Оттівна перехоплювала тугу в його очах, помічала гіркоту в складці уст. Але розуміла все по-своєму, як турботу про хвору. Може, дійсно треба запросити Всеволода Георгійовича Іконнікова? Він старий лікар . . . Що з того, що Лїда не хоче, кричить: «Не панікуй! Ну, застудила вухо . . .»

Одноразово Віктор думав про Шрамма. Взнаки давалася різниця . . . Не тільки віку, не так віку . . . Дивно, що німець не відчував небезпеки. Такий спокій, така впевненість! Чи що це? Не здавалася йому перемога Німеччини страшнішою, ніж тепер уже безсумнівна поразка? Казкою були для нього пляни переможних завойовників, а поразка — тверезою дійсністю? ! Не думає вже він про майбутні війни або про перемогу німців у мирному будівництві? Німці захитали імперію росіян у війні, а тепер «дохитають» велетня на глиняних ногах у мирний час? ! Недосяжним зразком, а не пострілом? . .

Чужа Вікторові географія німецької душі.

Зможе Віктор писати в Німеччині по-українському? Зведе він міст на Україну? Зрозуміло, прийдешню, майбутню. За горами вона, та Україна, за долами. За валами, безсумнівно, історичних подій: воєн!

З дитинства знаний йому, як таблиця множення, потік . . . бридливості. Поцілунки, а компрес на голові, хвороба, вата, брудно-брунатний, як пивна пляшка, папір, марля, перев'язка . . .

Над Лідою, над ліжком Віктор заплющив очі, проте картина, мов на екрані, засвітилася, заплігала на рожево жовтогарячих повіках. Перший день школи. На заході сонця прогулянка з татом до сонгородської кооперації. Морозиво з білої скриньки возика на високих колесах, бурякове, масляно жовте, зелене . . . Та найживіше в пам'яті, як він, хлопчисько, блював під ворітьми: ще вал нудоти й під дошки паркану він виплюне шлунок і кишки. Із-за татового знайомого, сухотника доходяги: підійшов до них і поручкався . . . Кістяк з піщано-білою головою! Мумія!.. У нього непритомні очі й по лікті мокрі руки! — А як лякали його, хлопчика, старці на базарі, сліпці, каліки! Мимохідь запримічені постаті, пусті очі, лисі брови, гнилі роти, потворні руки, заокруглені випини кісток на босих ногах переслідували із року в рік. Не знаходилося можливості їх позбутися, забути.

Віктор рвався додому. Й особливо обережно вибирав слова: унікав і полови й остюків.

До ліжка пішла вже Аліса Оттівна.

Тоді Віктор устав і розпрощався з бабусею, підійшов до Лідиною ліжка. Дівчина стала цапки. Сіла, раптом упала на подушки, заплакала і від болю, і від розчарування. Озвіріла:

— Та ти баба! Бабище! Мамин синочок. Цяця. Нещастя просто мое . . . Та всеодно не відпущу, не віддам!.. Нагнись, нагнись . . . У тобі . . . Ти ні стілечки не бравий рубака . . . А я тебе люблю! Побудь . . . Ну, п'ять хвилин!

*

Щаслива героїня трагедії . . . наче розкланялася перед вдячною публікою ошелешеного театру. Віктор возсідав на ліжковій поруч юної жінки в нічній сорочці на мережаних стьожечках через плечі. Цікавився нічним туалетом дами з усіх боків. І цілував їй шию. Цілував родимку на грудях.

Прощалися в цей вечір безконечно довго. Нарешті Ліда по-родинному просто встала з ліжка й одягла поданий Віктором халатик й відразу відбила вату компресу. В очах молодого чоловіка — виставка кольорових фотографій: закинута під стіну багряна з жовтою підкладкою ковдра, мережаний поділ і багато розмірежаний верх сорочки на вільних грудях, на легко пере-

кошеному животові й закинутих над ліжком потужних ніг, білі й рожеві поверхи рук, дитяче волоссячко пахов.

Віктор наполовину захоплений простотою дівчини, наполовину збентежений, переляканий.

Насамоті з Лідою він завжди звичайнів: скелями почленований водоспад свідомости згасав, зникав. З нею й досі не заходила мова про дев'ятий вал національної трагедії або про особисту долю-пустоцвіт. Мерехт чорного мармуру, вінок і хрест надмогильника — образ і символ не для Ліди. З нею не заходила й досі мова про пляни романів, про книги. Також — про свободу політичного емігранта на Заході.

*

... Весну й початок літа дівчина п'яніла від перемог. Від рожевих марев. Доки світ не гас за розмальованими кров'ю хащами борів і пуш, повз Ліду й Віктора пропливали у вальсі сосни, галявини, липи, клени й алеї дубів. Наче з-під пера ілюстратора казок, ліс вмить виростав Ліді й Вікторові понад плечі. Навіть над краєм ліжка хворої або в куточку контори за шафою, біля соснового столу з українською рахівницею, на містку через потік або на бруку ремісничого містечка.

Над Вислою, в долині й на горбах, — шлезьке літо.

З висоти видно, що дно повітового містечка, наче квітами, проросло деревами. В садах на клюшні — виткі троянди попід вікнами, понад дерев'яними й кам'яними лутками дверей.

23

Грюнберг — це солідна, як на іграшку, залізнична станція. Прокурено-прокурено-червона. Площа перед нею: кущі і, як кущі, фруктові деревця півколом. Друге півколо лисе, — розхрістана брама на бруковане подвір'я попід розвантажувальні площадки, склепи й майстерні. Ліворуч від міста розляглося поле за дорогою й штопором-потічком. Струмок попід мури, попід містки. До Висли. Побляклий корпус пошти за квітниками схожий на княжий палац, а мілка площа міська — на криницю. Від неї пішли кам'яні жолоби провулки. Старі дерева понад австрійськими кам'яницями, юні посадки околиць — польського часу. Модерн залізобетонних віл і селянські садиби, поодиночі й гуртами. Млин під хмари, над річкою. Понад лініями борів у долині — ніж у небо: «Гросна». Серед картопель.

Грюнберг також — Вікторова школа. Навіть клясна кімната. З гори над череп'яними дахами, над гранчастою дзвіницею, роз-

мальованою стелею здавалося небо, а сліпучі плеса сонця на річці — панелями.

У цій школі Віктор, насамоті й на людях, докладно розплутував і чітко мітив барвою нитки життєвих хитросплетінь. Тут він учився блискавично схоплювати питому вагу речей, міру подій і явищ, відрізнати важливе й значне від дріб'язкового й тільки звабливого, розпізнавати вже проминуле й ще майбутнє. В цій школі він міркував про поразку як нагоду до переосмислення становища народу, перевірки своєї мети життя.

Тут він роздумував про нещастя як манну небесну: вчився читати просвіти в найнесподіваніші задуми й неозорі можливості.

Первісні сподівання вражали тепер молодого чоловіка не тільки наївністю, а також дрібнотою калібру!.. Треба тільки навчитися брати вину на власні плечі. Треба, слідом за Сізіфом, сином Еола, царя Коринту, не цуратися каменя...

Віктор брався, як над «і», поставити крапку над своєю теорією про щастя людей в нещасті, про геометричні прогресії поступу людського духу під впливом поразок і щирої безнадії. Про казкові метаморфози людського духу. І про незбагненність подій: в союзі з Німеччиною оце б надовго онімїла Україна... А розтоптана німцями, вона ввижалася Вікторові провісницею оновленого людства. Над нею, як чаша на картинах стародавніх майстрів, сяяла пророча ідея, світове завдання, покликання. Трупи України, руїна України це передумова її воскресіння й перемоги.

Правда і право України — пратема Вікторового мудрування. Найпристрасніша, найширша, найглибша.

Він то гинув у повені відчаю, то впливав на райські береги. Історія здавалася йому змагом Богів і героїв. Разом з тим біг її був мудрий і єдиноможливий, як течія рік. Хай живе дійсність! І хай живе краса! За Стендалем, — вона обіцянка щастя. Для Віктора, крім того, вона — це чистота буття і... заплямованість пальців чорнилом! Це надія обійти суглинок, глинище буднів.

Світ часом ставав схожий на таємничу водойму.

Віктор не встигав блимнути, як у долині за кущем уже рябіла хвилька потоку, джерельце людської радості. День і ще день струмки й річки звивали довкола плянети цільну сітку настрою. Як водопілля, душу заливало щастя. Згодом срібна сітка переосмислювалася й нагадувала радше хор. Контрасти, радість існування й трагізм земного буття, творили гармонію. В неї вплелася віра в свою правоту й передчуття наче перемоги. Зрідка лунали навіть маршові ноти... Та вухо несподівано розпізнавало тенорову партію: високий голос молив надприродну силу вгамувати хаос, відхилити меч помсти й знищення. Ледве дохідливий, він вражав. Мимоволі виринала думка про перетягнуту струну і про потребу відпочинку, забуття.

Німеччина— затонулий дзвін. На дні... Чорні води, морок ночі. Лускіт громовиці. Риби і змії блискавок. Світовий гураган.

Усе чорніше вилискували пустопорожні гасла над хуторами, селами й над випадково помилуваними досі містами, над гігантським шрифтом руїн. Фронти газетних рядків і батареї шпальт до тла розпорошили суть історичних подій. Мертвонароджені слова сипалися й бубніли, як задубла картопля з воза. Події вже тільки продовжувалися. Несподівана була тільки буденщина, дрібнота. Урожай був, так би мовити, на гриби.

За роки війни нестримним світлом налилися нитки найпростіших на світі речей. Як на прощання, так зворушливо, аж жалісно, сяяв на березі ночі вольфрам людських душ. Що не весна, то пишніше розцвітали квіти, то буйніше зеленіла трава.

Проте Катовиці — Катковітц! — нагадали Вікторові архіпелаг кварталів, острови посеред моря золота. Канали, часом шаблі, іскристого світла. Площі й мости тіней. Голуби й папуги барв. Місто наче після спочинку й умивання.

За хребцями знайомого рогаца вулиць біля станції виглянули тополі. А привидівся їх цілий ліс! У чужому місті та стільки знайомого: літо над пішоходом, сонце на бульварі, брунотно-чорний велетень неподалік площі, один одному на плече налягли цементові бльоки, виструнчилися прикрашені верхками дерев вілли під бляхою й черепицею, мешканеві корпуси.

Потік пам'яті треба перегородити. Як відстоїться, — забулькотять найнеймовірніші порівняння й образи. На них можна буде нашпилити слова, Прогони широчезного й безлюдного бульвару... та це ж пропорції сонгородського прилавка в кооперації! Той же бульвар нагадав і прилавок, і розкуйовджений сувій матерії, матер'яну вулицю барв і взорів... Темні й квітчасті партії з-під руки, з-під ліктя... А він маленький хлопчик. І його цікавить прилавок й ущелина за прилавком. Поверхи малюнків на матерії схожі то на голови дерев, то на будинки. Не дарма катовицькі квартали здаються схожими на щелепи, на зуби, на цятки різнобарвних сувоїв. А удари сувоїв об прилавок — та це ж стогін міста! Чути лязкіт, тріск і навіть ножиці!

Доки свіжою була радість новині, бульвар розгортав сувій за сувоєм. Згодом матеріяли вицвіли. Здерлося на небо й здивовано поблимувало сонце. Безнастанно зупинявся й чекав на Вікторове слово червоний з алюмінієм автобус: «Поїхали далі?»

Віктор на вулиці. Над проспектом і над тінявою бічною вулицею — задротівник. Вже трухле й ще новісіньке дерево бараків. На мить молодий чоловік очманів: поміж цими вулицями примарилася площа страт і шибениці. Рука загнала пальці під

серце: та на згорнутому аркушикові з настільного календаря написано чітко — барак 25.

Клята фантазія вимальовувала не звичайні бараки остівців, мишоловки, а солідні казарми. Так думав він, пролітаючи вперек широкого світланку, уздовж ранку від Бельска до Катовиць, на станції і вже в автобусі. Віктор ускочив останній. Водій незадоволено зиркнув на захеканого молодика й відвернув голову. Звик до таких гостей. А публіка плювати хотіла і на шофера, і на веселого пасажира.

Тепер душа сполошилася: бараки до обрію. Отака пасіка! Не дарма розум його й полк почуттів — не передбачення це нещастя? ! — з самого початку були проти поїздки, проти зайвого ризикування. Дорога через німецький Донбас, повз страшний концентрак. А в кишені . . . прикрашена сув'язю винограду фабрична довідка. Єдиний документ у кишені пасажира вагону для німців! Тим більше, що про Нансенівські пашпорти нічого було серйозно надіятися. Вага всяких українських комітетів теж не була для нього секретом. І навіть більше того: чи треба було добиватися емігрантських пашпортів? Чи не доведеться ще остівством козиряти? ! Може — рятуватися . . .

Передбаченням не піддавалася доля особиста й родини. Великі події передбачити було легше: посеред Німеччини зустрінуться її історичні вороги . . . Одначе моторошно ставало: уява вже спостерігала, як добіжить кінця й закрутиться, замигтить довкола шпулі стрічка часу . . . Які виринуть можливості, які масштаби? Мозок перекреслював міражі — і надто мертвотні, і надто барвисті . . . Розум наполягав на одному: на усвідомленні, на доглибинному, історичности довколишніх подій. Вимагав усвідомлення мети. Щоб оминути грубі помилки, щоб використати наперед невідомі обставини-щілинки! Адже Аллах, як відомо, ніколи не зачиняє одних дверей, не відчинивши інших.

Точно посеред барака свіжозелені панелі коридора, біла стеля. Зрідка галузки щілини впиралися у вікно. Замкнене або навстіж відчинене на травник обабіч цементової стежки до хатки-сторожки, до зелених мундирів з бурою вилогою, до чорно-сірої спіралі таборової застави й березового хреста турнікета. Дверцята пам'яті ще раз відчинилися: на дні її заяла фіртка сонгородської лікарні над шляхом, за срібними заростями . . .

Через годину Віктор знову опинився на бульварі. І думав так напружено й рішуче, як на іспиті. Треба було пояснити користь від таких от знайомств з земляками. «Досвід?» — потішав себе, сідаючи в автобус. Сам собі дивувався: так зблизька, так несподівано спостерігав розщеплення й переоцінку, перешихтування й унапрявлення, згущення й розводнення власних думок. І переклад їх на мову чудернацьких гієрогліфів, запис їх й ілюстру-

вання цілими потоками мікрокартинок на плівку пам'яті, на стрічку досвіду.

Роздумуючи, він кілька разів підряд, наче не міг розминути-ся, наштотхувався зором на кльомбу калачиків на бульварі й на дрiт над геометрією табору, — дерев'яні пастки, толеві дахи, димарі, на смугу густо розліняного дротами неба поміж деревами. Квіти це чи зелено-червона мережка-закладка наприкінці першої книги його емігрантського буття? Фільмовий це кадр чи дійсність, — колючі рівнобіжники, вузькі та ще й перетнуті навхрест? Ці стіни гострих закруток металу, схожих на метеликів і на злютовані рейки протитанкових заборол в мініятурі . . . Люди, боячись революції сердець і мозків, замикають в табори тіла. Кому співчувати: жертвам чи недоумкуватим катам? !

Вражали профілі людей чужого міста. Простіше замалювати їх, ніж описати. Такі арабески личили б дійсно маляреві: чорна люлька в зубах під англійськими вусиками або . . . Що не пасажир в автобусі — тип! Тихі сльози п'ятидесятилітньої блондинки у траурі, несамовитий сміх присадкуватого виродка в однострої пожежника, — рибячий, кита, власне, рот, від країв розчепірений, схожий на вузьку вісімку, а очі щасливця . . . Або: дитинка у возику на зупинці і в дверях автобуса. Як настирливо намагалася вона збагнути довкілля як праобраз світу, світової озії. Самотній п'яниця в порожній пивній. Юрба дівчат підлітків біля школи й на зупинці, на східцях автобуса-експреса. Зразу обличчя їхні — як маса зерна. А згодом — кожна зернина як на долоні, зокрема.

— Оце дійсно нова Європа, розумію! — подумав Віктор.

Юнь у проході поміж кріслами, посеред автобусного ярмарку, здалася йому марсіянами: до такої міри непричетні вони до сліпоглухо-німих зморщок старих облич, до цього віниччя, цурпалок. Вони вже майбутній час, свіжа генерація. Інший розділ історії. У виразі облич, поглядах очей, у поведінці молоді чітко видно було охоронний кордон . . . Самооборона молоді . . .

А він, Віктор, — опинився серед шарварку поколінь? ! Він — не молодь? ! — мимоволі лапнув себе за старанно виголену й холоднувату бороду.

День розгорівся свавільний. Що хотів, те й виробляв з людьми та їхніми намірами. Злива сонця на міські дахи. Сонце Ніагарами стікало з дахів на вулиці, на площі, на бульвар. Віктор вискочив з автобуса на черинь розпеченої печі. Вискочив і заплющив очі: в канали кварталів лилися стіни дня і стіни ночі. Над ними білявий туман і чудернацькі хитросплетіння дзеркал та прожекторів, темних викройок і несподіваних гвіздків у мури й у небо, просвітів і прострелів. Спробував глянути в небо, але намарно: просто тобі сонгородська толока опівдні, український степ! І ніздрі розпізнали знайому з дитинства, майже димок, пилочку.

Не місто довкола, — руїни. Помпеї, міраж, фата моргана. Бракувало тільки верблюдів на білих тертках і терпугах пустелі.

Увечорі місто стало на ноги. Сагара вкрилася непрохідними озерами скла, заросла фінськими лісами тіней. За день постаріла й зморилася залізнична станція. Супилася й холола. На півгодини раптом подобріла й засяяла претихо.

Потяг довго ще мчав понад червоним обрієм. Катовиці зникли з поля зору за кілька хвилин. І здалися з вагонного вікна чорним пралісом або системою шанців та проваль.

Далека дорога. Проте потяг ковтав кілометри запопадливо.

Не світили, звичайно. І не завішували вікон майже до Бельська.

День, за списком, перекреслив усі чисто сподіванки Вікторові, бажанья. Проте й обдарував молодого чужинця зі Сходу по-своєму й щедро. З таємним розрахунком на головне, на прийдешнє.

25

День вдався примхливий і норовистий, але й щедрий несподівано. У бараці за дротами зустрілися Віктор і Ясінський. Знайомий і одностудець полковника Віника.

Обплетений посмішкою перший погляд. Цілий букет дружніх почувань. В розмові прочулася дружба. Радше — спорідненість серце. Може, просто братерство.

Мізерною здалася сама тема розмови: розшуки знайомих, можливість зміни праці для остівців, — Віктор хотів забрати на «Гросну» кількох земляків з тешенської фабрики, і навіть про нансенівські пашпорти. Справи були й на ділі такими, як їх молодий чоловік собі уявляв.

Віктор навіть не посумнів. Велика це насолода: глянути правді в очі. І добре, що ніяк підісти до чужого столу. Та хай усе буде просто й правдиво. Найзручніше йти власним шляхом. Не треба ні брехні, ні комічних ситуацій!

Були підстави мовчки постояти біля писемного стола в конторі з бляшаною шафою й залізними скриньками картотеки. Або: постояти біля віконця на трав'яний перон у рамці з білобрисих камінчиків насипом. Віконце скидалося на вагонне. Аж нічого радісного! А з чого починати розповідь про безісходні болота українського життя обабіч Збруча? Не зараз і не тут.

Засмаглий і стрункий брונет з смоляними блискітками зачіски, тепер вияснилося, неймовірно чітко проявився у своєму листі. Ясінський, охлялий бльондин з риженькими вусиками над цікавим-прецікавим ротиком, у нього червоні повіки над блідими очима, страшенно хотів на десять хвилин залишитися насамоті й перечитати послання фактично тоді ще незнайомого... В тому

листі та жила людина... Не лист, а фотографія! Зерна особистості на двох, несповна, сторінках тексту. Навіть чиста половина надвое згорнутого аркуша паперу про щось говорила...

Зовнішність Ясінського була красномовніша за паспорт. Характер рукатого чоловіка в білосніжній сорочці під попелястим метеликом у рожево-синіх крапочках — як на долоні. Наче Південний Хрест посеред небесного чола. А що за красномовний ремінець охляпом на пересохлому животику балкою! А кісточки рук!

Так явно проглядала в Ясінського звичка поступатися й терпіти, за всяку ціну полагоджувати непорозуміння, ще й бути при тому задоволеним. Разом з тим, він безперечно вмів триматися на поверхні океану й чіплятися за соломинку життя, добиратися до берега. Ще більше: Ясінський вірив у доброзичливість своєї долі. В ньому вживалася полохливість і задержувата сміливість. Сірі туманці очей в синьо-зелених перстнях часом хвалькувато веселилися. Стрілою я тім'ї стирчала його дещо романтична мужність, навіть лицарство.

В цілому Вікторові було трохи сумно. В такій душі натрапляеш то на тісто в діжці й на підлозі, то напорешся на гвіздок. Скромність у ній по сусідству з фальшивою... величчю! Сестри в ній бездумність і практичність. Такі люди схожі на хвилю, на море: і ніжні вони й міцні. В наступі й у відпливі — наче за годинником.

У такому товаристві Віктор здався собі... континентальним: степ неозорий обабіч орбіти сонць, системи кряків понад хмари...

Ясінський запросив приїхати до нього в «Бельско», Білітц. І, не задумуючись, в разі потреби, зупинитися в нього. Зовсім як дома.

— Щодня їздите на роботу до Катовиць?

— Прочитаю газету і вже... Немає ради!

Перед прощанням Віктор поставив портфель на стіл, на дерев'яну рамку зі свіжими документами, і вийняв з нього банку київського варення й пакуночок цукру. Ясінський зблід. Ледве відбився від нестерпно лоскотливих почуттів. І згадав Україну: образ країни фантастичних щедрот. А він давно вже живе серед шльонзаків і одружений з німкенєю. Його п'ятилітня донька говорить по-німецькому...

Віктор вислухав земляка мовчки. Утримався від зауваг і заспокоєнь.

Біля дверей насупроти зеленої щілини, він глянув в очі свого земляка-галичанина. І запитав, чи Ясінський не музика. Тоді господар трохи по-бабському підхопив себе під груди, а другою рукою погладжував свою карикатурну шию: дрижав від задоволення.

— Скрипаль.

— А я подумав: піяніст.

Нарешті руки наддніпрянця й галичанина зчепилися в шишку, в коровай.

*

Укосякати й розліняти день так і не вдалося. Навпаки. День сам упорядкував Вікторів час аж до межі ночі, до межі діб.

Ополудні Віктор збіг на п'ятий поверх старезного будинку і зрадів жовто-блакитній таблиці на брунотно-червоних, аж вишневих, дверях, схопився за ручку, постукав клямкою. Знову зустрівся із знайомим відчуттям: наче в порожніх кімнатах під замком витанцьовували бісенята, наче будинки й мешкання, як і люди, жили багатокіліно. І їм відомі пори року, дні й ночі, св'ята й будні, нещастя й самота.

О третій відчиняться двері клубу давніх емігрантів. Можна буде нюхнути повітря в залі з тризубом на чолі, у сусідній кімнатці. Можна буде ще раз посидіти біля старого бюро петлюрівського полковника. Тут Віктор зустрічав людей з олив'яними, бронзовими і скляними тризубцями на піджаках і на сукнях.

Своїші вони від «своїх»? Найсвоїші на світі?!

Дім цей чорти знайшли на полях рукописів Достоевського й вдмухнули в нього життя. Тільки так при тому дмухнули, що опинився він не в Петербурзі, а, жарт долі, у Катовицях. Двері над сходами наводили на думку про заворожених жандармів чи шпигунів і таємних інформаторів... А хто мешкає на цих кам'яних поверхах? Нещасливі родини, самотники, бідаки, хворі, самовбивці чи вбивники?!

Полковник Віник! Прізвище запрошує на гутірку, частує посмішкою. Прізвище-ганок: вводить у полтавський дім. Старий, представившись, погладив свою лисину й посміхнувся. За життя не звик до «віника»: однаково вздрівалися картини шкільних часів, побут полтавської гімназії.

З Віктором у нього — спільні знайомі. І Полтава.

У Віника — повний набір якостей українського характеру. Доля України. Типова й зовнішність. Тільки вслухайся, приглянься: Україна.

О п'ятій попрощалися. Тут же біля «Віникового рояля». Так Віктор пожартував, щоб проколоти чи прострелити міхур смутку. Щоб вільно дихнути.

Проте несподіванки супроводжували Віктора і решту дня. У Бельску з його вагона висів Ясінський.

— Ти тільки подивися! Звідки ви взялися?

— З мого потяга...

— Та з мого вагона!

Зраділи. Проте на станції Ясінський над чимось напружено думав. Нарешті запросив знайомого на ночівлю. Офіційно, за всі-

ма правилами куртуазії запропонував дах над голову й канапу у вітальні.

Вікторова відмова несподівано повернула Ясінському грайливість і невимушеність настрою. А навіщо запрошувати, сподіваючись на відмову? Що нас дьоргає в таких випадках за язика?! Що за китайська неволя така! Звідки такі церемонії! Загальнолюдська це чи наша українська кумедія?!

П'ять або десять хвилин Віктор спостерігав свого земляка. Мов за димовою заслоною балаканини й дотепів, той напружено обдумував плян відступу, навіть втечі. Стало жаль і земляка, і райдуги над ранковою розмовою за німецькими дротами. Навіть чогось більшого, від суми цих двох складників... Що це?! Красне слово? Нещирість? Легковажність? У підсвідомості закореніле рабство?

Крім того, Вікторові ясно було, що не проміне й години часу, як збурення дрібничкових бажань земляка замре, душу знайомого заллють докори власної совісти й розуму. Свідомість власної нещирости, поломаности брудним водопіллям підступить під горло. А чим втихомирити одноразово і хвиливу радість Ясінського, — позбувся непотрібного гостя, і наступну гризоту, — самообвинувачення в содіяних і несодіяних гріхах?!

Віктор обіцяв обов'язково заїхати. Через тиждень, два. Так і сподівався зробити: перевірити перше враження від людини. Власне, перше й друге. Що воно в дійсності за кістлявий будяк з червоними пелюстками губів, багряними цятками повік і жовторудавим півником зачіски?!!

По дорозі від Бельска до Грюнберґу потяг намагався вискочити з-під тропічної зливи й заховатися в білесі печери щойно порваних громами небес. Думка в той час снувала точні порівняння: Вікторове життя з дня народження по сьогодні... та це ж голка вагончиків у жмаках ночі, а блимання рейок під час грози — його надія, його мета — виїхати з темряви, з мороку!

У Грюнберзі завмерли колеса й одноразово уцух дощ. А небо з пекла враз перетворилося на парасольку над головою Віктора-велета, радість з ніжністю нарізали з містечка іграшок: кубик двірця перед площею, вулиці дитячих домиків, аркуш луків попід горби. Усе Вікторові попід коліна, по пояс: тло портрета.

Страшно стало: так звикнути! Стільки ще разів зійде сонце... і настане розлука!.. Пучками б пальців поскородити черепицю дашків. На долонях відчуті щітку твоїх дерев, твоїх алей-патрулів...

*

Серед ночі мама приміряла привезену Віктором зелено-сіру сукню. Ще цілком свіжу! Добре пасував і жакет з червоної шерсти. Тато сів на ліжку й запалив цигарку. Льока, в купальних штанцях, крутився біля дами в ролі кравця. Віктор запахався

вечерею і, з першого на п'яте, переповідав події дня. Вбрання для мами — витівка полковника Віника. Під його стриманістю, незрушимістю, — крутежі пристрастей. Кам'яне, зашкарубле тіло його — рама для гарячих очищ. За непослух, полковник часто відводив їх у резерв. Та порядок навести вдавалося тяжко: на фронт з'являлася ще менш доречно в таких випадках — посмішка. От тобі й «зимова природа»!

Звичайно посмішку свою полковник цілими днями розфасовував по коробочках з своїх численних шухляд і по своїх записниках з допотопного бюро.

*

Останній цього дня букет несподіванок підніс Вікторові брат. Згадав про пошту, встав, голяк, у штанцях і майці, з ліжка й подав Вікторові з вікна «Український вісник», світлобрунатний пакет з машинописною адресою на білій наклейці в синій рамці. Адресу прикрили підсунутий під біло-голубу шворку пакета лист на лляйцігську контору фірми і списана пострілами картка з Ліцманштадту.

Біля столу, не присідаючи, Віктор пролетів вістку Йоганни Карлівни, його полтавської вчительки, й знову перевернув картку, глянув на брата.

— Так, без адреси, — підтвердив Льока. — Сьогодні привезла Галочка Іконнікова.

А лист з Відня. Від Льотти Дітц! Півсторінки на машинці. Нарочито сухої, офіційної, власне. Обережність.

Глянув на атраментовий штамп на пакеті: Видавництво «Острів». Відразу не міг збагнути. Та нитка розв'язалася легко, розсунувся зашморг: попарно, повернуті один до одного титулами, чотири томики Рільке.

Значення кожної з новинок не піддавалося й приблизному осмисленню. Напевне і вдень. А час було погасити світло, дати спокій і заспокоїтися.

Чорна після зливи ніч затопила й останнє вікно вулиці. Заснув дім над полем і лугом. Тільки під ранок над роздоллям пізньої осені пробилася підсліпкувата синь зими, а зразу за нею над землею встали юрби і літніх хмар.

Ліда знала себе прекрасно. Чудово передчувала хід подій, перипетії дня. Нюхом чула наближення цілковитого затемнення свідомости, параліч мозку. Лявіна волі до несамовитих вчинків, навіть до самознищення.

Слідом за гураганом душа почне спадати і дійде нижче рівня будь-яких резонів. Тоді настане час для «дурниць навиворіт», для

несподіваних рішень. Несподіваних як для себе самої, так і для ближніх.

Ліда так і звала їх. Та вони були виявом її ества.

Одначе вона знала, що низка найкращих і визнаних родиною властивостей її характеру, зокрема її доброта, її самопосягання, її енергія, її пробоевість, навіть героїзм, — то все зворотний бік тої самої медалі. То все спроба купити вибачення за вчинений бешкет, то все намагання гальванізувати прихильність і любов ближніх, то все обіцянка виправити й утрамбулити зсуви породи й провалля на її життєвому шляху. Захоплення Лідою були наче хитро перевернуті провини її. І нагадували вони про сльози.

Залізничник на перонних дверях ледве впізнав дівчину: вона більше скидалася на бика з шпадою під серцем. Фройляйн-яблучко шпурнула йому під ноги окраєць неймовірно пересохлої й силуваної посмішки і пішла, мов літак на посадку, до східців і до стежки через лінії. Здавалося, що рейки вона не переступатиме, а порве, позагінає гірляндами. Дівчині уявлялося, що вона бджола, що вона летить над стовбурцем стежки, як над розпластанною квіткою, що вона ось-ось напне крила й задзичить.

Треба було негайно розплескати вчорашні заміри й нічні марива. Треба було накричатися й наплакатися. Доти вона не зрозуміє Віктора. Доти не зійде сонце... Як воно може зійти, коли у неї, Ліді Панченко, за спиною Віктор листується з Льоттою!

Пробігаючи повз фабричний флігель, біля цементових східців на ганок, Ліді хотілося одного: замерзнути! Зайти до контори байдужо, холодною. Звичайна співробітниця... А обрій спалахував блискавицями незадоволення: однаково не розлюбиш! Не зречешся! І: треба Віктора з головою затопити в пекуче страждання!..

Віктор сидів за своїм столом і, слухаючи Льюку, перечитував щойно надрукованого листа:

«Йоганно Карлівно! Посеред ночі я повернувся додому і Льюка мовчки подав мені Вашу картку. Саме час було вже гасити світло. Однаково — над Полтавою раптом зійшло сонце. А може то був відсвіт вечірнього.

Головне: у Вашій кімнаті з вікнами на „Дар'ял" — поміркована атмосфера, достатня ясність, здорове тепло. Виплекані, наче діти, меблі й книги.

Вночі і Ваша кімната, і Полтава зсунулися у чорну прірву, а сам я опинився посеред Вавилону. Не випадково, звичайно, серед Вавилону, хоч зараз я з родиною живу в раю та ще й на курорті. Проте в такому місці не засидишся. Не всидимо й ми. Але, дорога Йоганно Карлівно, перш за все я хочу довідатися про умови Вашого життя в таборі.

Надворі у нас високий, високий ранок, бездонна чаша блакиті евернута на наші голови... Отже не дивно, що я вже мрію про Ваш приїзд до нас, до Грюнбергу, до Горішнього Шлезьку. Думаю, що тут би я знайшов для Вас кімнатку під лісом. Ліс у нас фронтами, фортецями... Що ж буде потім, як казав сліпий, побачимо. Напишіть негайно.

Галочку Іконнікову я ще не бачив. Вона була з батьками вчора у нас. У нас, а потім з Льокою на Вислі. Зараз — відпочиває, спить.

Усі ми вітаємо Вас щиро і, їйбо, сподіваємося побачитися. Навіть пожити ще разом.

Ваш

Віктор Лисенко».

«П. С. Невже Ви здійснили свій плян? Дійсно вийшли на шлях з „авоською” в руці, може, з куферцем, і причіпилися на машину до солдатів? ! Ви герой. Та про це можна помовчати: давно відомо!»

На одну мить здійснилися найзатаєніші бажання Ліди. Їй стало навіть самотньо на такій висоті... Вона чудово зайшла до контори, з надхмар'я глянула на братів Лисенків і привіталася так, як саме треба: цілком офіційно, цілком холодно, цілком байдуже. Найменшої цікавості до цих безпотрібних «конторщиків»! Кому й пощо вони здалися? !

Та на Льокиному обличчі вона ще застала недоховану — дивись, як весело йому! — посмішку. Віктор, огидна пика збиралася реготатися, — підійшов й урочисто поклав перед нею карміново-червоний адресник. Доки Ліда збирала думки докупи й вирішила подарунок відсунути на край столу або й шпурнути на підлогу, книжечка зняла до неї руки й показала захований під боком синій олівчик небаченого в житті діаметру: крихітка.

Ліда дивно любила дрібнички. З Києва вона привезла дві коробочки такого от скарбу у ваті: півдесятка фаянсових янголочків блідоголубих з жовтими крильцями, три, з наперсток глечички, хатку Баби Яги Костяної Ноги і, до неї, глиняні ялинки й грибки, босоногого рикші, пастушка і ягнят, рибалку з вудкою, Дон Кіхота на коні, опецькуватого Будду, кілька псів, звичайно, любого їй водолаза, бульдожка й гончака.

Карміновий перкаль книжечки капнув на стіл наче кров. Раптом забреніли такі несподівані, такі дивні ноти. Захотілося раптом, щоб учорашнього листа, щоб Лютти на світі не було! А яка обізвалася злоба! Ліда встала, підійшла до Вікторового столу й несподівано навіть для себе самої роздерла його листа й дрібно пошматувала надписаний уже конверт.

Нарвала паперу. Кинула сміття на стіл і підлогу.

Ліді здалося, що вона довго простовбичила перед висадженим у повітря мостом. Найдошкульніше її вразила й образила тиша в кімнаті й присутність чужих очей. Одноразово дівчину злякала й гладінь самоти. Перед своїм ешафотом, вона сіла в крісло й витягла з торбинки вишиту блакитними гілочками хустку.

— Ну, що це таке, справді! — з'явився над нею, дуже близько й дуже далеко, Льокин голос. Його безцеремонні руки притиснули Лідину зачіску до піджака і вп'ялися в коси. Чоло дівчини й ніс напоролися на ремінець і метал.

— Це Йоганні Карловні, — посміхнувся Віктор. Його однак треба було переписати...

Комічну ситуацію Ліда збагнула блискавично. Захотілося проте захищатися до безтями й нарубати закидів Віктору, як купу дров.

— Я знаю твоїх... Розкажи тоді про інший лист!

...Та гроза вже проминула. Над заплаканим обличчям проклятим коромислом — так не в пору! — засвітилася веселка. Треба було глянути в дзеркальце, зиркнути на французький сад кучерів, підбити вавилонську вежу кіс.

Ну, що з того, що живе на світі Льотта Дітц? ! Тепер Віктор з нею, з Лідою. Тепер Віктор назавжди... Вона, Ліда, не поступиться вже нікому, не віддасть Віктора нікому.

До вечора турбувала стримана — холодна? — примирливість Віктора. Може, урівноваженість його — байдужість, нелюбов? !

Та відчай — брат безтурботности: надмір озону після грози поривав душі шукати зовсім нового початку щастя. Вабила мапа чудернацьких казок і нечуваних царств. Стусани непорозумінь і дрібні сварки, як це не дивно, каламутили настрої надовше, ніж горобині ночі, ніж оркани пристрасти.

На цей день набралося безліч справ у Грюнберзі. Віктор кількома наворотами повертався з міста й доповідав Шраммові про закуп палива, про замовлення вагонів, про неможливість дістати на місці будівельні матеріяли. Треба було спробувати в протектораті, а може, в Австрії, під Віднем. Щоразу він заходив до контори. Біля столу заряджав подаровану йому Лідою срібну цигарницю, на півгодини всідався писати й підраховувати. Так же несподівано схоплювався до телефону і, витриндикуючи, наспівуючи, насвистуючи, вибирався знову в похід.

Обід Ліда проговорила з Галочкою Іконніковою. Донька лікаря Всеволода Георгійовича непомірно сподобалася, а разом з тим... і налякала її. Відштовхнула. Така міщанина вихованости й манірности, хитрости й щирости, простоти й надвірної гостроти! Підступ на кожному кроці. Неймовірні візерунки душі й таємні пляни. Наполовину майже своя, наполовину така чужа!

Сама собі Ліда здалася в цю обідню годину простачкою, грубіанкою і навіть бовдуром.

Галочка про все думала інакше, інакше бралася до діла. Іншого прагнула.

Багато говорили про Віктора. Про нього Галочка знала від Йоганни Карлівни.

Враження від Галочки заплуталися. Ліда довго перебирала їх, наче коробок фотографій. Очі у неї, як жуки, дамське підборіддя, темна грива над брови. Зачіска нагадувала чорні штори повз свіжі щоки й вуха. Обличчя нагадувало . . . тиціянівські портрети чоловіків. А стан — опецькуватої дівчини. Гімназистка в ясному вбранні з чорною вшивкою. Поперечна смужка оксамиту над горлом вузенька, а корінь банта — могутня смуга понад коліна. Вцілому виходило: залізний хрест. Хрест.

Дівчину хотілося придержати за борідку, роздвоєну, як у Всеволода Георгійовича, доглибинно, й вдивитися в удавано наївні очі, розглянути тупий і тугий ніс, теж як у батька, і переспілу канну-рот, волячу, як у доктора, шию. Галочка — широка вісімка. Тонка талія. Стійкі, незрушimi ноги. А рука — конус з розплесканим і розгалуженим верхком.

Цілий день Лідина друкарська машинка хапала на валик Галоччин образ, пожирала його від ніг, кожного разу з-під валика висовувалася й постать нової знайомої, голова. Ліда безліч разів говорила про гостю з Ліцманштадту з Льокою, зичайно. Вирішено було, що Галочка — підводна скеля. Що вона тонка. Що вона певна, себе. І що все це поза сумнівом. А чи жорстока? Добра? . . . Географія жорстокости, як і добра, така незбагненна! Жорстокість може виявитися навіть у забудькуватості, у сліпоті, в байдужості. Жорстокістю є здібність рано обірвати страшні здогади, уяву, передбачення, думки . . .

За життя людина стільки законів природи збагне, стільки використає можливостей, стільки набудує! Проте, ніколи їй заглянути в себе. Не зрозуміє вона ближнього: не цікаво . . . Не докопається вона до підвалин розумного ладу суспільства, не викарбує на скрижалях закони співжиття смертних на землі! Таких наскрізних, як математичні . . .

Людину приворожив світ речей, не світ душі.

Льока й Ліда гасили лямпки на столах, як до контори зайшов Віктор. Дуже втомлений, знесилений. Дуже зібганий, задуманий. Обперся об стіл. Замок, наче перед початком доповіді, наче перед морем голів у театральній залі.

— Приходила Галочка, — сказала Ліда.

— Я з нею говорив.

Ясно було, що він скаже про свої враження.

— Галочка — киця. Кішка. Гарна, холодна. Про запас. І хижа. Галочка — пустунчик. Гуль-голубочка. Посміхнеться й при-

стрелить. Біленька ручка на чорному бравнінгу. Типова доця. Кругленька й симпатична. Від батька — потайна. Від матері — «козирьок» загадковости, незбагненність. Нам би її на фірму, — сто козирів нашій Марії. Партія Петрова.

Вийшли з будинку гуртом. Майже родиною.

Біля ганку попрощалися з Петровим і Соновим. Постояли — довго не бачилися! — з Марією.

Як рідко траплялося, Віктор і Льока пішли провести Лїду через колії і станцію, через місто.

27

Вікторів поцілунок за дверима шафи, в шафі! Завсїднa ніжність Льоки! Вже здалеку, на прощання, він, білявий «гангстер», з летючими кучерями, «Голубооке сонечко», «Соняшне плесо з дохлою краваткою, наставив хусточку на губи, на ніс, під очі: поцілунок. Лїді так захотїлося бандита наздогнати й почепитися йому на плечі, звалити його на стежку або в траву й обцілувати йому голову й шию.

Бажання це з тих, що серйозно ніколи не трактуються: по колїна вони дорослїй серйозності! Бажання для бажань. Насправді — струмент для уяснення, для усвідомлення власних почувань і психїчних станів. Шахти у твердь власної натури. І то все. Бажання такі недїйсні. Крім того — виривають вони й зникають блискавично. Кїннотна розвідка. Партизани.

Одначе Лїда уявила себе, гергепу, верхи на хлопцеві-колоскові, а потім і борсання з ним у траві, на стежці й посеред ставка пилу на дорозі, уявила собі репетування, охкання, регїт. Гвалт такий, як у дитинстві здїймався на Трухановому острові, на Дніпрі. Побачила перед собою лискучі цоки й розкуйовджену чуприну ніжного брюнета: простягнув їм, Лїді й Льоці, руки. Знайомі, знайомі руки, сухі й білі, безпомильно хапкі й несподївано байдужі, ненажерні й добрі.

Баба Алїса не дочекала, не второпала, з якого приводу Лїда так ричепурилася й пішла до Лисенок. Щоб не драгувати — не перепитала. Передумала. Вже наставила до вуха мїдний, в синявих тїнях, рїжок до вуха, та зупинилася: хай бїжить куди хоче, не маленька! Тїльки носа наморщила. Спробувала напнути обличчя на запитальний знак і зиркнути на внуку. Але двері шарахнулися й задьоргалися в рамі: з кухні на сходи. Бабуся спробувала повторити запитання, мовчазне, і глянула на печерицю в чорній спїдницї на паркет. Полька махнула рукою і засміялася: «Ну, що тут розумїти! Звичайна справа, дївка...»

Тоді Алїса, трохи невдоволена, трохи збентежена, пошканди-

бала у свою кімнату, до вікна. Ліда вже чекала на появу бабусі у вікні: махнула рукою, скорчила чортика й показала язика. Жаль стало лахматого волосся над сивим віночком ковнірця й невдоволеного носа на шибиці. Дні, тижні й місяці виглядати на пішоход! А його, того пішохода, не видно... За зеленими вусами кушців, як на човнах, пропливали плечі перехожих, час від часу в одному з напрямків котилася голова.

Бубусине слово спроможне було завалити Лідине одчайдуш-ся. Не дарма дівчина вискочила з хати. На фіртці її зустріли сумніви. Примусили довго простояти біля куща. Ладна була здертися до бабусі у вікно цементовим муром, розплакатися і назавжди відмовитися від Віктора, від задуму зв'язати йому руки й ноги.

Підозрілим здався Вікторів ранковий холод і, наче перед заходом сонця, дивним тепло розставання. Наче початок роману, а не вершок чи роздоріжжя...

Вдома за обідом Ліда не могла позбутися враження, що Віктор не дурно прощався так ніжно, ледве не соромливо. Надивлявся, мов від'їжджав у далеку дорогу. За столом визріло переконання, що Віктор сьогодні до неї не зайде. А завтра вони вже опиняться на нових рейках: кияни, земляки, приятелі, близькі друзі... Все що завгодно, тільки не... Віктор задумав приспати її, засліпити, запестувати... й утекти. Віктор потрясений її грубістю. Чи йому мила гістеричка, подобається гістерія?!

Ліду охопила паніка.

Двері Ліді відчинила мама. Провела дівчину до кімнати. Пронесла дитину через фронт: так берегла її від перехресного вогню найрізноманітніших підозрінь, — їх сипнуло, наче з кулемета, треба було приховати великий страх і звичайне здивування.

Глибоко збентежила маму позірна безпричинність відвідин.

Їй щиро подобалася тутá і, як ранок, свіжа дівчина. Мама задивлялася на це водопілля енергії й любувалася впорядкованими сіножатями її зачіски, самостійністю характеру, снігами й червоним сонцем рота, її тверезим розумом, приглядалася до владної ходи й непідробно щирої посмішки дівчини. Разом з тим турбувало «пропадання» Віктора, щоденне, у Ліди. Що може молодий чоловік у такому випадкові виходити?! Навіщо все це зараз здалося?!!

Про свої передбачення нещастя, про свої привиди вона нікому не натякала: не хотіла турбувати ні синів, ні чоловіка.

Льока вечірню візиту зрозумів як прохання позабути гидку сцену вранці. Батько не знав, куди гостю посадити. Ладен був її розцілувати.

Тільки Віктор ні на мить не засумнівався. Це, звичайно, не відступ, а наступ, це пролог, а не епілог.

Серед родини запанувала уява про гарний вечір з Лідою і Віктором . . . Може про спільну прогулянку на горби, до лютеранської церкви, над місто . . .

Замір Лисенків дівчина відчула й вчасно поспішила розкрити карти:

— А я забираю від вас Віктора . . .

Лагідний настрій зайшов за обрій раптом. Усе пішло й цього вечора, як звичайно, як давно.

З-під світу рвалися в голубинь відсвіти полум'яних язиків багрянцю. Ставками крові заплили вікна.

У кожного на свій лад блимнула й розгорілася на півдуші, майже як помста, недоброзичливість. Мати заховала очі. До неї за поясненням і порадою мовчки звернувся батько. Наче його несподівано й незаслужено образили. Наче у нього забрали дитину: Віктора. У Льоки це була проста досада.

— Та ви, голубчики, справжні побігуци! Що там говорити! — випалив він Ліді й Вікторові навздогін.

*

Дахи над клином бору — це ще місто. Магнетне поле родин. А вітрильник осокорів над рогачем дороги, зелені пошивки на меблях передпокою пуці й гоблени на стінах, — це вже Запоріжжя. Козакування.

Жадного тобі спину! Жадного страху!

Заграва над п'ятками й стовбурами сосняка. Найближчі сусіди — дзеркальне череп'я Висли попід ногами, під піскуватими шапками високорівні, між водоспадами пісків і глинищ, за каскадами зелених чагарників. Зірки на нічному небі.

Разом з утомою приходила ніжність. Розмова єднала руки й серця. Однаково було про що говорити. Можна, впереміжку й одноразово, про все на світі.

Місто пройшли по-діловому. Мовчки. На стежці через лісову долину зупинилися: Ліда грудьми перегородила дорогу, обняла. А Віктор допитувався, роздмухував думку приятельки. Неспromожний збагнути доглибну байдужість дівчини до всіх розмов, разом узятих і поодинці, він стосами накопичував питання. Ліда губилася. Її не цікавили твердження, що одиниці врятовують світ, що майбутнє належить тим, що вже тонуть у безнадії, в розпачі, що думка більшості людей ціле життя зайнята поясненнями і виправданням нещасних вчинків і подій, замість займатися унапряженням течії життя, підготуванням майбутнього.

Одначе Ліда вже не тільки розуміла всю складність поставлених перед нею проблем, — вона навчилася чуйно розпізнавати притасні симпатії-антипатії свого товариша. Часом цей університет у лісі здавався їй прірвою під ногами: дівчина раптом помічала, що захищає для неї такі нові й несподівані ідеї . . . Та ко-

ли в очах у неї переляк і здивування, — захищало її Вікторове плече. На душі ставало раптом подвійно весело.

Разом з Віктором вона, Ліда Панченко, захищала огидне їй з діда-прадіда політиканство. Бо, виявляється, справжня безсторонність у дійсності є підтримкою пануючого ладу! Досі вона ненавиділа політику й політиків.

Разом з ним вона, Ліда Панченко, заступалася за право України у цій війні кинути російську зброю в жита... Немає за що битися! Тепер вияснилося, ні за, ні проти німців!

Ліда дивувалася своїм словам і своїм думкам. Вони вже справді їй належали і відповідали їй! Вони, здавалося, пускали корінь у мозок і в душу. Вона виросла без них. Без них найлегше було обійтися... Але вони вабили дівчину: така дивовижна стрункість і гострота нагадувала зброю. Сліпив блиск зброї.

Часом Ліда починала комизитися: не вірю! — А Віктор справді не жалів за «втраченим пеклом», навіть за університетом. Якщо вдома рабство, хай живе свобода на чужині!

Ліда — за Київ. За будь-який. Тим більше: коли ж Київ був «нашим»? А в ньому виросла Україна... Ну, а що за життя в крижаних палацах, у крижаних містах чужини! Що за ляльки, що за іроди, що за пупси, іграшки, боввани — німці!..

Віктор носився з потребою м'якого клімату й симпатії. А їх не знайти в наших краях. Знаменно: захід сонця щоразу наводив його на думку про долю батьківщини, України. Як же там жити?! В кожну щілинку нашого дому дзюрчать води Азії... Ще рік, ще два й каламуть зірве з кореня наш дах, рознесе наших людей по неісходимих пустелях і нетрях чужого нам сходулу.

Ліда про Азію боялася думати: її лякала й Німеччина. Сибір увиживався їй океаном шибениць. Туркестан — в'язничний двір аж попід Китай.

Віктор заспокоював Ліду найдивнішим чином: пророкував, що не бачити вже їм України, не побачитися вже з дорогими. Так розійшлися, наче по могилах. Слава Богу, людина росте не самотньо стеблинкою, а народом, полем. Якщо наш народ має майбутнє, йому знадобиться наше життя на чужині. Проживте на далекій чужині... Що на чужішій чужині, то може найважливіше, то може найкорисніше. Наш досвід стане для них наукою й спонукою до самоствердження. Даром Києву буде — наше слово. Оце єдина мета нашого вивернутого дном догори життя.

Від подібних фантазій Ліді стало млосно. Горщик квітів на свято, а не голова молодого чоловіка! Світ його — квітник, теплиця. На жаль. І не на жаль.

З дитинства вона славилася в родині мрійливістю, не тільки балакучістю. Але Вікторова «авіяція» могла налякати. Лякала. Ліда давно вже мріяла про тверезого й мужнього, навіть «чотири-

кутного», чоловіка . . . Вона й сама, яка гасили світло, нишпорила стелею, шукала казки. Світила зелені очі. Проте спасенність мовчанки вона збагнула рано. Мовчанки, стриманости, непроглядности. Говорила виключно про справи буденні, бабські. Мрії, рано чи пізно, — висушувала, як малярійні болота.

Віктор умудрявся пам'ятати і про журавля на небі, і про синицю в жмені.

У Ліди було почуття, що її приятель, перш за все, надзвичайно місткий. У ньому принаймні два повноцінних Віктори. Разом з тим — Віктор єдиний і цільний.

*

Ліс у долині — кожух на ослоні. Багато ялини. Решта сосняк. Тільки окраєць шапки листяний. Та острівці в полі. Гайок над містом, позад трьох лав-сусідок.

Віктор без краватки, без піджака. Вискочила з-під спідниці розстебнута Лідина блуза. Світложовта з білим мереживом і білими гудзиками.

Береза над ними, як тризуб. Під ногами сіре урвище в чорно-синю долину, в ніч. Понад розпеченим за день сосняком і на схилах солодко пахли корчі й скромні квіточки бур'янів.

У Ліди на плечах дві голови. Чорнява цілує білу вилицю й шию. У Ліди чотири руки. Шаліючи, білі руки вгамовували чорну пару.

— Рук у тебе, як на індуській кузьці-чортяці. Коси твої чисто кирпатий німецький шолом!

Жарт Ліди не сподобався. Їй зовсім не хотілося згадувати про шоломи, про індуські храми та індуську скульптуру вона нічого не знала. Під велетом-деревом вона ледве чула про Вікторіві здогади . . . куди це на чужині зникають звичайні вдома пороги між людьми, звідки це набирає патосу дружба між далекими один одному земляками. Ліда розглядала хори листвяного театру. Ліда чекала. Вікторова розмова її навіть утихомирювала. Як дощ.

Швидко він справді затих і посміхнувся. Нагнувся над дівчиною і почав, мов джміль, «літати» над нею й лякати поцілунком.

— Що ти собі думаєш! Поцілунки вночі серед лісу! — запротестувала Ліда й обняла джмеля, щоб не цілувався, за плечі, вхопила за карк і за чуприну.

— Тільки не задуши, жаль буде . . . — сказав Віктор дівчині над вухо, руйнуючи фортецю її зачіски. — Що за каміниччя! — пожалівся він і відхилившись на траву, вирвав з «орбіти спідниці» Лідину блузу, розстібнув шерг гудзиків і, збоку, густий стрій гачків.

Ліда шукала його губи, а Віктор жартома уникав поцілунку. І раптом схопився на ноги й вилетів на рубець листвяного півмісяця над сосновим бором, над прірву: сонце пішло на дно землі.

Без колісниць кіс на потилиці, без черевиків дивною здалася Ліда: несподівано низькою і «мамистою».

Така маса-масенна жіночого прядива у Віктора на грудях. У піщано-червоній хмарі легко потонули його руки, поринуло його обличчя.

Він пиляє дівчині спину: ось до цих пір, ось сюди сягають твої власи... Раптом Ліда вигнулася й виструнчилася, обома руками обхопила бідолаху за голову: візьме й перекине через себе, через пустирі, кущі й дерева, через печери й глинища в долину...

Віктор рішуче обхопив дівчину.

•

Остання спроба згоди з глуздом, з совістю. Можна ще просікою вийти на стежку з гори, до кіна... Але Ліда, щоб не зімняти, зняла блюзу й лягла на траву: вона не піде сьогодні додому! Вона залишиться в лісі до ранку!

Віктор розсміявся. Але дівчина образилася. Тоді він поцілував незагорілу смужку її плеча і скроню. Та Ліда відвернулася від нього: незадоволена. Зробила це так просто й упевнено, мов на матраці або на канапі. Коли ж він підліз до неї з другого боку, — не відверталася: плакала. З щокви сльози збігали на мокреньку стежку через ніс і капали на траву.

Обіймаючи, цілуючи мокре обличчя, Віктор поткнувся заговорити про їхнє спільне майбутнє. Та Ліда, безстрашна, визвилася на нього:

— Не хочу майбутнього! Я хочу сьогодні! Зараз! —

*

... Ліс відкритий! — У сонний дім над переїздом Віктор прокрався опівночі, обережно ліг біля брата під полтавську ковдру. Чужий і сам собі. Чужий своєму минулому і своєму майбутньому молодий чоловік.

У лісі Ліда довго мовчала. Лягла на спину й думала. Рада була, що Віктор біля неї. Рука його пестила її шию й розпатлані кучері. Згодом розговорилася. І багато разів, безнастанно, наголошувала, що тепер — о, тепер! — він може і навіть мусить, зобов'язаний про все це знати, про все відати...

Ліда не приховала, що її першим чоловіком був Аркадій. У Кам'янці. Толя був її першим... мужчиною! — Віктор ледве не закричав... Збунтувався проти подібних історій.

Виходило, Анатолій, Толя вихопив дівчину з делікатних лабет... Людвіга Шрамма.

Яка огида! Або у нього, Віктора, ще дитяче розуміння життя дорослих.

Жах не вмівчався у голові. З небуття... напливали чудні, досі чужі йому, проблеми. В полоні?!

Отакі ночі, — чорно-синя пава з віялом, з хвостом над доли-

ною, — нівечать життєві стежки й дороги. Та ще дванадцята година, північ! Закам'яніло життя,

Віктор зайшов з Лідою на подвір'я й відімкнув двері.

У коридорі, перед знайомими сходами, вразило тяжке повітря. Злегка тхнуло фарбою.

В темноті Ліда повисла на Вікторові, як на вішалці. Поцілунками пробрала, наче кулеметними стрічками. Була вона вся м'яка й гаряча. Щаслива. І незрушно переконана в кінцевій перемозі. Запевнена в досмертності, довічності її союзу з Віктором.

28

Подяку за томики Рільке треба було відіслати негайно, бай-дуже в якій редакції. Бо в першій уже сказано було все. А в заключному, третьому, абзаці засвітився між рядками багрянний краєчок вдячного серця. Та на цю декаду припали Лідині страхи й сумніви, самомордування. В цей час вона неспроможна була відновити в пам'яті своїх власних розрахунків і надій.

Нарешті настало визволення з вавилонського полону. На радостях Віктор від руки списав три сторінки, заклеїв листа й кинув до поштової скриньки на станції. Така дурниця! Ідіотизм! Не проминуло десяти хвилин, як він засудив свою гарячковість. Зімлів. Соромився глянути на брата, й Ліду, на шафи, столи й поржавілу пічку біля дверей контори. Через пів години в голову посунули й ділові завваги, зміни в такому важливому листі.

Коректура його продовжувалася вже другий тиждень. Незносна коректура: можна було втратити глузд. Безсумнівно, в Ляйпцігу прийняли його за дорослу людину, за українського літератора, за перекладача Рільке, за поета. А з листа вони довідаються, що трапилася помилка, що Герр Лисенко — базака, красномовний півень, хлопчак! Яких дурниць наверх!

Проте надмір отрути явив свою лікувальну силу: випадок з дурним листом, прогаяна нагода розумного зближення з німецьким видавництвом несподівано швидко опинилися на темній полиці під самою стелею пам'яті. В забутті. Треба було тільки трохи берегтися, щоб помилка не мучила і щоб її врахувати. Використати.

Востанне Віктор подумав про неї біля холодного радіатора парового опалення, біля соняшної арки шибок у темнуватій залі пошти. Він стояв мов на освітленій сцені перед пустим театром і сортував, і сортував на мармуровій лутці вікна свій денний вилов: сунув у портфель листи ділового формату й звичайні для фірми й співробітників, як також газети, численні ілюстровані журнали й опецькуватий пакуночок для Людвіга Шрамма.

Вмить відклав «Український вісник» з Берліну, і — вийняв із гаманця складний ніжик — різнув раз і вдруге нитку бандеролі від Тищенка з Праги. Глянув на неймовірно білий томик з намальованою пером чорною каравелою на обкладинці, на чорні й сині написи прописними літерами. Вже потім розпорів плечі коверта від Йоганни Карлівни.

Так, без повіней і без посухи, треба писати листи. Діло на першому місці. Але поруч і розумна щирість, і самозрозуміла доброзичливість. Щоб усе було на своїх місцях, розум і серце.

*

Лист Йоганни Карлівни:

«Любий Вікторе! Я вже сиджу на чемодані, а пишу на коліні. Проте хочу подякувати за Твого листа.

Твоя симпатія до мене, Твое бажання влаштувати мені кімнату в Грюнберзі й далі вже мандрувати на Захід разом мене не здивували. Адже Ти виріс у мене на очах. Коли Ти вперше прийшов до мене на лекцію, стілець був ще для Тебе високуватий, а стіл сягав Тобі попід шию.

Ну, от. Так я мушу Тобі сказати, mein Herr, що в такий час Ти матимеш досить клопоту і без мене. З другого боку, я вже ліпше триматимуся моєї богадільні. Дякую.

Ти вже напишеш мені на нову, ще не знану й мені, адресу.

З Полтави, як Тобі розповідала Галочка Іконнікова, я дійсно вийшла... В одній руці тепле пальто в саквояжі й Тобі знайома чорна паличка з срібним набалдашником, у другій— куферець. Замкнула свою кімнату і вийшла... мов за газетою до кіоска, мов по хліб.

Але склалося все щасливо: ополудні мене підбрала валка польової жандармерії.

Тепер я про себе не турбуюся, не думаю. Завтра день мого народження: вісімдесят! Проте я хочу дожити до кінця війни. Навіть не сподіваюся, а вірю, переконана, що доживу. Не може бути інакше! Гірше, що я все частіше думаю про минуле і майбутнє Європи так, як Ти. На жаль, звичайно, і надто тізно.

Ляля Сорокіна з Ратібора в Горішньому Шлезьку потрапила до Франкфурту на Одері. Там пробула недовго. Вчора одержала вістку від неї з Саксонії. Табір для остівців, шпінат і гогодза, а в неї активний процес у легенях!

Зі страху, що її лист не застане мене в Ліцманштадті, вона втнула мені таких перських з китайськими карлючок, що я не відшифрувала навіть її адреси. А тому виріжу її з коверта й додам до цього листа.

Побачимося вже, видно, після війни!

Вітаю Тебе і Твою родину, mein Herr! Рада, що Ви вкупі.
У наш час це рідкісне щастя.

Ще більше, ніж Тебе, розбийника, хочу побачити Льюку.

Твоя

Йоганна Кенігсберг».

*

Віктор відразу начеркав Лялі картку. Дійсно тільки кілька рядків: привіт і адреса. У текст пробралось щонайбільше два три партизани з наміром вистрелети в душу дівчини, як у пальне.

О дванадцятій Віктор виїхав до Бельска. Крізь відчинене вікно вагона, як газету, читав він на обр'ях про силу «серцевої астми еміграції», про залежність здоров'я в еміграції від «поштових впорскувань», від новин, від надій, від газет, від книг. Ними житимеш на чужині. Творчість на чужині, що рак на безриб'ї, що краплі для хворого серця... Та вдома творчість наперед вирвана з мозку. Спробу творити розтопчуть солдатські чоботи, — в кал її, в бруд, у грязь!

Вночі, по дорозі додому, знову жаль стало Лялі: така чудернацька мішанина нісенітниць і шляхетних поривів, блискучих ідей і нерозв'язаних протиріч. Товаришка, сусідка, дівчина, а без неї так гасла пам'ять про юність і так чорніла на високорівні під синім і білесим небом Полтава.

Враження від родинного кубла Ясінських, як за годинником, з'являлися й відразу поступалися думці про Лялю. Вістка про сухоти пощербила день.

Разом з тим автоматика Вікторового світосприйняття стала такою чіткою й бездонною, вразливість його досягла поволі незаних досі меж, — зір, слух і нюх напружилися так, як у годину загрози для життя. У такий час особливо загострювався й Вікторів самоконтроль. Іспит тримало все мертве, і живе, і ще не народжене людство. Навіть села понад колею залізниці, в зелених садках плянети, церковні шпилі на горбах, околиці й центральні квартали міста, алеї й брук уперше здібаних вулиць виструнчувалися для паради. Наспих впорядковувалися світи.

Вечір Віктор прислухався, приглядався до німецько-української, певно ж не українсько-німецької, родини Ясінського.

Тисячі, тисячі дрібниць. І кожна з них камінчик. В цілому вийшла картина, ні, мозаїка: шматочки побуту, кавальчики культур. Усе це злотовано звичкою. Чорним по білому записано правила поведження з німецькими родичами, як також з перельотним земляцтвом з України. Міра і вага. Винятків здоровий глузд не передбачив.

Пані дому, одягнена служницею, ходила в капцях із кухні до вітальні й назад. Вона майже привітна, хоч і відверто байдужа. Млява й хвороблива блондинка з повновартісною і навіть бли-

скучою зачіскою беззастережно панувала в родині, була в домі найвищою владою. Зраджували це кілька самовпевнених порухів, — своя рука владика, і звичок, відтінки її глибинного спокою. Але також — її почуття відповідальності за корабель. Її глузд чи розум.

П'ятилітня дівчинка увесь вечір приглядалася до чужинця. Хотіла, щоб він уже йшов собі геть, а принаймні, щоб він знову не підсидав до неї на канапу. Уникала безпотрібних розмов.

Господар застряг на кухні. Якщо з'являвся у вітальні, то на швидку обдаровував Віктора посмішкою й припрошував познайомитися з книжками з української шафи. Все вперше бачені західньоукраїнські й емігрантські видання. На нижній полиці виструнчився львівський «Вісник», за ним — переплетені річники прзького «Пробоем».

Захоплено і навіть спішно Ясінський говорив тільки надворі. Вночі. Посеред чорно-синього міста. Як разом ходили до шевця.

Поночі, поночі. Чуже місто. Не вірилося, що люди знають лад цих вулиць, знайомі з цими доріжками, рівчачками й садами. Жахно стало, як у дитинстві: пустою базарна площа перед заходом сонця, прохідні двори . . . Дивно просто, як рука Ясінського знайшла й штовхнула зелену фіртку в зеленій брамі, як п'ятками й передками черевиків він розпізнавав знайоме каміння в підворітті й тротуар через подвір'я-колодязь.

Розповіді його: суцільне банкрутство еміграції. Безвиглядність. Безнадія. Без, без і без. Порожнє життя. І немає чого пертися до Німеччини. Щодо нього . . . о, він залишається. Жінка навіть не думає . . . Ніколи не залишить мешкання і батьків. З дитиною на руці втікати? !

Коли Віктор устав з-за столу, гора спала у господарів з плечей. Кому милі в такий час гості?

Прощаючись, Віктор подарував господині торбинку цукру. Вона не повірила своїм очам. Біла рука її з золотою обручкою дрижала. І, на жах, пізно вже було гостя заново просити до вітальні.

Пана Ясінського довелося переконувати, що не треба хапатися за піджак і шукати капелюха, черевики, що не треба турбуватися й псувати собі лишок вечора. Адже Віктор добре знає дорогу до станції, часто буває у їхньому місті. Навіщо здалися усі ці китайські церемонії!

*

На третій день після вечора у Ясінських, прибів лист від Лялі. Навздогін за ним — ще один. Наступного ранку.

Віктор спробував пожартувати над собою, намагався відстоятися, бо треба було відповісти негайно, і спокійно. А насамоті — плакав.

Листи Лялині, звичайно, без дат і «виконані» на китайський кшталт.

«Вікторе! Вікторе! — На світанку я повернулася з килимарні, з роботи, до табору і знайшла Твою картку під подушкою. Я така щаслива! Тепер у мене полтавська лихоманка. Я плачу, я тремчу.

Знаєш, на душі таке розчарування: Ти зіскачив з казки на землю. Закінчилася пісня. Тепер я, Вікторе, помру. Ні, ні! Не помру, доки не побачу Тебе, не помру. Я так собі завжди кажу. Бо я хоч умерти хочу доладу.

У мене сухоти, Хвороба мого батька. Ти про неї думав тоді в Полтаві, як відмовляв мене їхати на ці курорти. Але прямо Ти побоявся сказати. Ти — делікатес, відомо. Навіть не натякнув. А я думку Твою зустріла в очах і розлютилася.

Зате тепер я в лантуху. По дорозі на цвинтар. Я навіть злякалася Твої картки, Вікторе. Бо поселила Тебе з Полтаві, щоб прагнути мені в житті одного: зустріти наш провулок і накинутися на Твої двері, побити на скалки Твоє вікно... Тепер же і мрія надвоє: на Тебе і на Полтаву.

Там уже «наші». І я прагну тепер до них. Не так до них, як туди. На землю. Наче там би я ще пожила. Смерть би, здається, відпала від мене. Страшно мені смерти на чужині.

Отже знову я проти Тебе, мій любий. А Ти страшенно правий! Наліво правий, направо! Правим був тоді, правий, вірю, й тепер. Завжди. Ти йдеш алеями, проспектами. Тебе ніщо не спинить ні по дорозі на Захід, ні на Україну, на Схід. А я бунтуюся проти Тебе! Незмінно по-дурацькому, по-дурному. Щоправда, з любов'ю.

Тепер Ти зовсім недосяжний для мене.

Тепер ми вже розійшлися. А мені, вибач, я плачу, страшно без Тебе жити і страшно без Тебе вмирати. Я хочу, щоб Ти залишився зі мною і „тоді“, — як наша юність у Полтаві, як спогад про здоров'я і надія.

Вибач, я реву від горя і від щастя. Ще розбуджу моїх сусідок. Нас тут цілий барак дівчат. І все з України.

Ну, що Ти розбереш тут! А хочу послати. І щоб зараз, на східсонці.

Адреса у Тебе на диво точна. Напиши.

Ляля».

Відповісти негайно? — Проте не «по-сьогоднішньому», а «по-післязавтрішньому». Спокійно. Без каламуті почувань, без надто «високого» або надто «глибокого». Бо жорстока, фактично, його нашвидку спечена теорія про природність нахилу кожного життя до спадання, до загибелі й забуття.

Уявити тільки собі, що він здійснив свій сліпий порив і написав смертельно хворій приятельці... Тяжко було йому, до роздратування, усвідомити, що така думка тільки майнула крізь його голову, що подібного «заспокоєння» він насправді не тільки не послав, а навіть не написав, не засвідчив на папері. Жахлива мара влягалася помалу, хоч вигадка ця була шляхетним заміром пригасити Лялині почуття й роздмухати — безпотрібно! — її думку, її думання.

Звичайно, марно носився Віктор і з відповіддю на Лялине порівняння їхніх життєвих шляхів. Промовчати! Навіщо? Не час зараз ні йому, ні, подвійно, Лялі набалакувати повні вуха дурниць про зовнішню й внутрішню лінію кожного життя, не час їх порівнювати. Земля горить під ногами. І кожен з нас — кульгавий Антишко. Потрібно — простоти і ясности у всьому.

Це просто давня звичка заявила про себе: ляпати з Лялею, писати Лялі всяке чортovinня.

Ранком, несподівано, прийшов другий лист від Лялі.

«Вікторе! В одну мить я згармонізую мою ранкову творчість. Мушу написати Тобі цілком нормального листа, щоб Ти не злякався божевільної. Справді й серйозно.

Картка Твоя вже надто лаконічна й порожня, — без тіні. Проте вона здійснила мої найнахабніші мрії й розгорілася пожежею, навіть революцією. Твоя карточка вчинила переворот: повернула мене догори дном. Дивлюся поперед себе, а довкруги полощуться корогви й стяги. Довкруги сльози й сміх, запитання й гасла.

Я цілий день не спала і вже збираюся до роботи. Напишу тільки кілька рядків. Звичайно, про туман у голові, про гарячку й галюцинації серед білого дня. Я часто не помічаю дороги з табору до фабрики: гульк, а я в цеху. І при тому нічогісінько в моєму казанкові не вариться. Але душа, чую, тліє, живе. Інколи раптом згадаю, що мить тому я була в Полтаві, реготалася, за задачами, з Любою або перед Любою й Елькою, в школі була...

Або от щойно перебігла наш провулок, і Твоя бабуся, з мотузьяними окулярами на носі, відчинила мені двері й посміхнулася до мене.

Мої дівчата знають про мої «іменини». Раді. Пораділи. А винна, як звичайно й у всьому, я сама: видно мене, бо літаю. Думаю про долю й призначення, наприклад! Олена Кантовна Гегель... Смішно про все це говорити, ще смішніше — писати. Проте мене ваблять джунглі! Ну, от приміром, що за призначення нашої з Тобою дружби? ! Так хочеться заглянути наперед і довідатися про долю кожного з нас. Зі мною справа проста, хоч і тут можливі й необхідні навіть варіанти, а от Твоя доля... Як би хотілося!

Я мимовлі приглядаюся до Тебе, дивуюся незрушимій вірності своєму світкові — а світок Твій понад світи! — дивуюся такому талантові дружби.

Ти дивно, дивно добрий. І немає в Тобі зла. Про це я мушу Тобі написати, бо коли ми зустрінемося . . . я зразу піду вперек. Подумати тільки, я завжди перечу Тобі словом і ділом! А згодом заглядаю Тобі в очі, бігаю за Тобою. В цілому ж я Тебе обожаю.

Чудище, а не «девка». Так, саме «девка»: подвійне роздвоєння, так би мовити, — українка і росіянка в одному «обличчі». Росіянка — це й саме собою значить роздвоєння.

От Ти й маєш приятельку. Не приятелька, а нещастя. Одне мене рятує: я бережу Тебе в душі. Ні, це Ти мене рятуєш, Вікторе!

У мене заплітається язик. У мене ноги й голова говорять різними мовами. А бігуни кожної кровинки, як ланцюгові пси.

Ху! Нарешті я домовилася до ручки. Лист зіпсований. Не пошлю.

Від Тебе не буде пошти кілька днів. Проте моє серце розказує мені такі казки! Доводить, що саме найнеймовірніше здійснюється довкола нас щоденно. Отже і лист від Тебе, як захоче, прелегко наздожене Твою карточку.

Тепер то прийде він, баста, не жартуй! Не сьогодні, так завтра, так наприкінці тижня. Прийде, прийде. Хоч може цікавіше на нього чекати, ніж просто одержати, наче торт. Може взагалі всяка розлука, за Тютчевим, — «есть высокое значенье».

Я тихесенько спостерігаю свою власну душу на кону в морокві театру перед світанком. Що за балет, що за вихилиси, що за витанцювання, що за па!

Досить. Я вже збралася на роботу, на розмову з Тобою на фабриці. Розмовлятимемо ми до світанку, до ранку. І день. — Л.»

На вирваному з календарика аркуші — дописка:

«П. С. Так, саме найголовніше: та напиши ж швидше про родину. Чи Ти, може, сам? А бабуся, моя приятелька? Ну, і коли Ти виїхав з Полтави. Може бачив перед від'їздом моїх?!»

Усе відбулося без промов і помпи.

Дехто чекав, що закінчення будівництва буде відзначене добрим обідом і вином, дехто чекав подяк за працю й різних запевнень, дехто просто цікавився німецьким звичаєм як на таку оказію. Більшість люду почувала себе незаслужено ображеною. Гіркота проте переливалася в задоволення: ну, і хрін з вами, недолюдками, начхати на вас! Про таке горе . . .

Після звичайнісінького обіду робітники сунули повз білий

стіл начальства з Ляйпцігу й місцевих німців і розсілися попід фабрикою, на траві, на ящиках, на східцях до щойно відкритого цеху й у підвал, до склепу.

Говорили, що Якобі й головне управління фірми вже втекли на Райн, що новопобудована фабрика потрапить у російські руки, що час уже мастити п'ятки. Палили саморобні цигарки. Багато хто тільки слухав, мовчав.

За столом на траві, в гурті німців, як на розпеченому вугіллі, червоніла Ліда. Вона мало розуміла гостей і тому намагалася обходити розмови.

Віктор відмовився від запросин до столу Петрових, білявого бульдога Сонова з риженською дружиною-куріпочкою й Іконнікова, пристаркуватого ведмедика з бриластими грудьми, з сухорлявою жінкою в чорному. Він сів до своєї родини, поруч полтавців і киян. Вперше побачив Зою й Лесю в доброму настрої: скінчилася цегла... Тепер їм уже всяка робота — море по коліна. Віра Федорченко давно вже працювала на складі. Вирвалася.

Зоя й досі несподівано рожевіла. А Леся, як завжди, рада була похихотіти. Руки в неї страшенно порепалися, задерев'яніли. Але ні зла тобі, ні образи, ні навіть незадоволення: цілковита покірність. Чи може всерозуміння?

Підійшов до товариства й став насупроти Віктора старий Федорченко. В очах спалахувала, аж потріскувала, недоброзичливість. Як друкований текст на рідній мові, так на обличчі земляка читалися найсуперечливіші почуття й колючі скалки думок. То визивно мілко, то в глибині душі приховано було таку неприязнь, таку спрагу... помсти! Дійсно, розправи!

Півжиття... аби тільки побачити цього студента, цього недоука... на риштуванні, ще краще — в ямі з лопатою в руках. Наче багато речей на цьому світі стало б відразу на свої місця. Наче він би помстився за Вірині ноші з цеглою, за свої лантухи з цукром у підвалі!

Віктор не відвернувся від синіх, синіх з чорнотою, вогнів посеред гори білих, жовтих і брунатних черепашок з брудними облямівочками-жилками-рубцями. Слухав задержуваті слова... Федорченко, розхристаний і страшний, умів думати тільки ротом. Слова його — жужелиця. Тільки здавалося, що то потоки ляви. Той, хто думає, той уникає поліфонії слів, — мовчить.

Але цікаво було розпізнати цю гординю, цей серцевий міпнок. До широкобрового ворона, до орла, до козака не пристали ні прислужництво й підлецування, ні плазування й донощицтво, ні нелюдська байдужість до всього живого на світі. Він просто грубий, може, жорстокосердий шкурник, але не бздюха.

Дива було на цілий день: квітник обличчя за саморобними столами. Поміж квітами та будяки.

Після обіду, як ніколи досі, Віктор наговорився з людьми.

І раптом здивувався, що... здивувався! Адже він, Віктор, навіть не здогадується про те в житті, що кожен з них постійно має на оці з юнацьких літ, адже вони не підозрівають навіть про його, Вікторову, казку, про його дивні задуми й рішучість здійснити їх навіть на чужині! Яка неспівмірна роля рідної мови й батьківщини у свідомості кожного з них і у Віктора!

Як люди боялися думати! Як блідли, як червоніли! Як загострювалися і як тупіли їхні обличчя. Як гасли очі, мерзла воля, зникала надія при згадці про неминучість швидкої розв'язки долі кожного з нас. Від людини залишалось наче порожнє гніздо...

І рідні, і на повний розмах мятника чужі Вікторові люди.

Проживуть, простраждають... Без підозріння про велич мистецтва. Без інтересу до щоденних відкриттів у царстві безіменного ще світу, без зваб тонкого розуму. Не до вглядання їм у ставок людської душі або в незбагненні глибини позалюдського, в явища речей і природи.

Що пильніше Віктор вглядався в обличчя своїх людей, то яснішою ставала йому історія України. То жагучішою ставала потреба глянути зблизка на чужі народи. Не треба нічого боятися: скриня наших національних святощів на ревізії. От і все. Нам потрібен свіжий погляд на людину, суспільство й культуру. Треба відкрити нові поля підсвідомості й вогників, здавалося б, споконвіку відомих інстинктів. Назріла пора перемеріяти наші традиційні уяви.

Хмари пропливали ясним полуднем, картоплями й фабричним подвір'ям, як піщаним дном ріки. На дні... думки про вільне життя на чужині, а творчі задуми — затоплені замки, легендарні дива-міста! Не долинуть сюди запахи землі й мова України. Творчість підживлюватиме спогад, затаєна в серці України. Для неї роками перекладатиметься Гете й Рільке...

Віктор постояв біля Ліди й запалив цигарку. У порожній конторі обняв дівчину за плечі й доторкнувся до крутої шишки її кіс, до шиї. Пучки пальців наштовхнулися на вигини шпильок, на зубці гребеня. Опинившись знову на людях, він продовжував думати про свою приятельку: хто ти, моя білявка, насправді? Німкеня ти, Рижикю, українка, росіянка?.. Предки твої, німці, приїхали на Україну, як у Росію. Батько твій, українець, говорить, розповідала, по-російському... Гордіїв вузол, виходить. А на стелі історії намітилася течя: накапало відро України. На обрії свідомості Україна зійшла сонцем. А Вікторові діди козакували: полтавський полк. Його сторіччя, його минуле — війни з Московією, з Польщею, з Кримом.

Ліда дивувала щоденно: такий порядок і блиск, як у щойно прибраних кімнатах, у зеленкуватих очах, з таких коралів уміло склався поцілунок! Щоранку до волосинки впорядкована зачіска! Вікно в душу?

Віктор збив шапку цигарці й глянув на заводське подвір'я. Смішно було пантрувати голубчиків вантажників. Видно, товариші по чарці.

Вони гомонили й реготалися. Круками літали їхні руки, ворушилися вуса. Залізна рама не пропускала ні звука.

Віктор уперся чолом і п'ятаком носа в шибку й приглядався одноразово до кількох дворів: Полтава, Київ, Кам'янець. Нарешті посміхнувся й цілком чітко подумав, що всі його пляни заперечить клята математика. Вона розвінчає мрії. Згадався київський студент математик. Власне, як він, по дорозі з трамвайної зупинки до гуртожитка, кпив з дослідів над усною і писаною літературою: «Звичайно, наука про записування народних пісень і приказок або про характер епітета у Шевченка... є страшенно важливою і будуючою...»

Солом'янська площа від самотніх новобудов — ні слова про ансамбль або стиль! — попід тополі над парканом гарматної школи... А за тими новобудовами та пустирі, та небо... Одним словом: від нуля до безконечности... А душа завжди раділа рамі, виробленості, плеканню. Подобалися парадні квартали Липок, гнізда вікової культури. — І математик той не для сердечних розмов.

*

Без домовлень, проте й не випадково, зустрілася на Вислі молодь «Гросни». За молодим гайком неподалік табору, за старим бором над дорогою, на горбі. Біля греблі. Всіх турбувало почуття, що хоч раз треба побути разом, що не сьогодні так завтра розпочнеться спад шлезького літа, що повинь подій затопить довкілля і рознесе всіх їх по світу бездумно.

В середу, відомо, посилються перші листки: люди поїдуть на Ляйпціг, на Райн.

На піщані губи річки зібралося чимало люду. З'явився озброєний пістолями й шаблями загін таборових дїтлахів.

Разом з Віктором і Льокою зайшов за Лідою Яків Андрущенко, син фабричної куховарки, київський студент малярства. Завдяки зв'язкам з французом-фармацевтом Вікторові вдалося влаштувати його на працю в тешинському театрі. Легко пішла у нього справа також з німецькою мовою.

— У тебе багато вільного місця в голові! — жартував задоволений вчитель.

У кімнаті панського дому в глухому куті стародавньої вулички на горі над Ользою, Віктор щоразу знаходив речі жіночого туалету. Бувало, що заспаний господар, Яшко, спішно проводив Віктора на балькончик над лісом у проваллі, над чорно-зеленим краєм міста. І просив не звертати уваги на ліжко.

Роман остівця з ученицею балету, німкенею, закінчився у Ві-

дні, власне, в концентраційному таборі... Шрамм і Якобі вирвали, викупили його на волю.

Напередодні Віктор їздив за Яшком до Тешена.

— Ну, голубчику, не журися, — сказав Віктор ще в залі поліційної управи, взявши з рук товариша «європейський» чемоданчик.

— Чого ж мені журитися? — здивувався Яків.

— Та що не вдалося повіситися! Буде ще не одна нагода!..

Посміялися. Навіть не говорили: розуміли думки один одного. Тільки помахували руками й корчили пики. Яшко хотів навіть сходити на своє помешкання й попрощатися з бабусею, господинею, але Віктор нагадав йому наказ, — першим потягом виїхати... до мами! З Грюнбергу носа не висовувати.

Ніхто не чекав, що на пляж прийде Марія. Пристала, звичайно, до Вікторового гурту, роздяглася за кущем і, зігнавши Яшка, лягла поруч свого колеги.

— Amor sacro e profano, — посміхнувся розіпнутий красунями Віктор.

Тямущий у всякому доброму ділі Льока, маляр Яшко й Віктор добром і насильством похристили у Вислі і Ліду, і Марію. А найперші християнки, Зоя, Леся й Віра, не вилазили з глинища попід греблею. Вигнати їх звідти не могла ніяка сила на світі. Разом з «кухарською дівчинкою» Тетяною, вони сто разів перепливали річку й сто разів поринали посеред ями, а потім підставляли голови й плечі під гарфу водоспаду.

— Відступити тобі Гретхен чи дар'яльського демона?! — гукав Яшкові султан. Але маляр саме йшов на бій з Льокою: хотів перетопити весь рід людський. Зберіг би охоче життя Зої-курчатка. Проте йому завжди подобалася й Марія Петрова.

Під святково розмальованим небом — блискітками захлюпаний ліс. На мить зайшли до табору: вулиці й провулки двоповерхових ліжок у сутінку, ковдрами розгороджені «мешкання». Стало ніяково: не відомо чого приперлися сюди серед ночі.

Перед табором гарний ліс. За дріб'язком височів гінкий байрак, — мов на стародавньому гоблені. Здалеку обгинала його дорога. Яшко, і Ліда, і Віктор, і Льока, взявшись за руки, пішли повз зарості лісової юні й повз дімочки, хутори й вілли до міста. Крокували посеред дороги. Говорили дурниці. А думали про одне: чому так зустрічатися можна тільки напередодні спільного нещастя, чому людей злотоує горе й чужина, чому коверзує і ділить найближчих друзів знахідка, вдача, щастя?!

У повітрі пахло школою і навіть не юністю, — дитинством.

Несподівано Льока привів брата зараня додому. Марію через переїзд і до фабричного флігеля провів Яків. Місячне сяйво і тіні каштана вишили загадку на її обличчі. Очі дівчини й губи про

щось на прощання розпитували Віктора. І, здається, лукаво посміхалися.

У хаті, в ліжку, над Віктором запанувало почуття, схоже на визволення, на умиротворення: блудний син під батьківською стріхою.

У цю ніч — після купання в річці? зійшла на обрій осінь? — захотілося не прохолоди, а тепла. Примарилися книги і стіл у затишній кімнаті, полтавський закапелок над кручею. Ошатна лампа. Від бірюзового абажура гаряче сонце на темному полі стелі: прапор мрійників і творців. Цілу ніч турбувала думка про долю портфеля з його рукописами, про забуті у таємній шухляді писемного стола чорні зшитки щоденника за роки війни.

Вві сні Віктор дивувався, що в будь-якому тексті на будь-якій мові особливо примітною літерою здавалася йому «у». На неї, особливо на початку розділів і абзаців, кидалися його сині шуліки.

30

Два тижні Ліда ховала своє заплакане, роздерте відчаєм і так враз перехоплене паралічем обличчя за ґрати білих пальців і кулачків.

Два тижні Віктор прислухався до розучування ролі трагедійної героїні: що за вболівання, що за скарги й моління, що за чернечі обітниці! А пластами навхрест усе відвертіше вкладалися прокльони і навіть погрози навіженої.

Два тижні Ліда вголос вивертала свої тайники, розвінчувала себе з несамовитою люттю... аж доки не запливала на осяйні плеса простих, як дитячий малюнок, надій і уяв.

Два тижні Ліда демонструвала Вікторові свій арсенал поглядів на людське буття і щастя. І... свій, дуже несподіваний, словник: розмовник, фразеологія буденного фальшу.

Щодня Ліда засуджувала Віктора на смертну кару. Щодня вона сама клопотала про помилування.

Щодня таврувалася нерішучість «маминоного синочка». Щодня його звільняли від будь-якої провини.

Віктор не захищався. Не завдавав переляканій дівчині болю. Не питав: відмовчувався.

У вапняному мішкові конторського кльозету, по вбиральнях станцій і вагонів Віктор зиркав у дзеркала й дзеркальця: сподівався, дійсно, уздріти перед собою телепня, п'яницю, розбишаку, кудлатого харциза, злодія, гультая... Та в очі йому вглядалося знайоме обличчя під чорним вітрилом зачіски. Бліда шкіра на вилицях, на перенісці вона ладна була тріснути до кістки.

Набралася б крапля крові. Надумавшись, збігла б вона, лягнула б на підлогу . . .

Віктор довго вдивлявся в дзеркало й намагався розглянути також «оригінал». Лець полушена голубиць очей, зимові переліски або чагарник міжбрів'я, мертвий рот . . . Сухі пальці тисцалися розігнати синці на скроні. Накужбилися плечі. А м'якенька, податлива краватка, її чорно-брунатні й сині ниточки нагадували шкарпетку, густа, густа, сіренька побіч чорної, кліточка костюма була, як поля жучків, хробачків і, разом з тим, як стружка. Як напузирилися на колінах короткуваті штани! З миршавого піджачка повилазили руки Паганіні.

Здавалося, що портрет точно відбив життєве становище й самопочуття оригіналу. А часом бракувало й натяку на відповідність: Віктор не впізнавав себе в молодому чоловічкові . . . Не він це, Віктор . . . Нічого правдоподібного!

Найболючіше ставало, коли приятелька затихала й байдужила. Треба було щось сказати в ключі її нарікань на розпрокляту людську натуру.

Віктор здатний був тему розгорнути так несподівано, що Ліда на піввечора забувала про страхи й підозріння, захоплювалася критикою роду людського. Спершу заперечувала, а потім погоджувалася, що люди дійсно схильні більше до поезії, ніж до правди життя. Що вони надають непомірно великої ваги вигадці й нехтують істиною. Що вони чекають, залюбки, на врожай з незасіяної ниви . . .

А як люди хапаються за крикливі гірлянди вад . . . своїх ближніх, звичайно! Не власних . . . Їх не цікавить досвід мудрих. Вони зневажають серце добрих.

Люди сміються над щирістю і використовують довірливість. Їм набридає добродичність навіть безпосередньо на їхню користь. Линяє кохання. Вічним вогнем палає у грудях тільки найдрібніша образа!

Раптом Ліда прокидалася: схаменеться й злякається своєї безжурности. Адже вона змалку знала, що визволення найпевніше проростає серед колючок щирої безнадії й відчаю. Не шкодить, як до них свідомо додавати дрібку театру.

Ліда починала мурмоситися, відвертати обличчя від свого приятеля й ворога. Наче рукою, змітала павутиння занадто мудрих і занадто непотрібних слів. В атмосферу нещастя, до свідомости загрози поверталася, мов до кімнати. До тісної, переповненої дивними меблями. Задуха.

Ішли після вечірньої прогулянки над Вислою мовчки. Віктор уникав пустопорожніх умовлянь. Нічим було заспокоїти або напоумити дівчину.

— Що ти думаєш? Так, у цю мить, зараз.

А відповіді було ніяк. Мислі були дурацькі. Він ще й досі розмальовував порівняння: водорість і кохання. Такі зелені крила у воді, такі щупальця всеосяжні вихиляються, майже мріють, а на поверхні — опадають: батіг зелений, чуперадло... Чи можна в таку годину згадувати про подібні відкриття? ! Тепер вона днями думала про свій німецький паспорт і про Вікторів значок «Ост».

Молодий чоловік тонує на сухому. Помічав, що голова захлиняється, а граніт так тяжко дробиться на порох. Раптом думка хапалася наздогнати втрачений час — торохтіла, як віз з гори, порожняком. І бралася змагатися з фантазією.

Віктор не міг пригадати, що останній тиждень брав з собою для читання в потягах. Місяць уже не чіпав нотатника. Не писав. Не перекладав. Полова днів. Рука натрапляла не на зерно, — на остюки.

Рятувала його, спускала на земну твердь, Лідина бруталність. Він замовкав. Згадував, які гнілі нитки пов'язали його з Лідою Панченко.

Та швидко намацувався корінець його давніх прагнень, і він знову міг роздумувати над пляномірною побудовою складного роману. На свій власний шлях штовхала Віктора і Лідина нерозбірливість у словах, і навіть вогняне море світової війни. Черговий вал світової історії... А його, Віктора, діло: український роман. Оце його досмертна війна!

На цей же берег виносило Віктора й читання. Книжку безнастанно доводилося закривати: надмір ідей в одному однісінькому абзаці, в одному реченні... Треба було чекати, доки вляжеться повінь почуттів, доки згаснуть на світанку — світла нічного міста на обрії! — звабліві порівняння й фанстастичні наміри висадити ці блискавки в теплицю власних задумів.

Ліду вони дратували: «Зачекай, ні цурки від них не залишу!»

Тяжко розплутувалися дивовижі почуттів. На закваску залишався останній вузлик. А коли над головою орлом здіймалося сонце, коли душа раптом уподібнювалася до парадної залі з наблищеним паркетом, несподівано прояснювалася природа всякого заспокоєння і щастя: театральна перерва, золотий параван, чортівська зваба.

Віктор ніколи так охоче не збирався в мандри. І щоразу, виїхавши за останні дахи Грюнбергу, за перший перелісок, за бір, — неймовірно рвався додому. Йому здавалося, що треба б у цю мить поговорити з Лідою, треба було Ліду побачити. Навіть не побачити, а, не здіймаючи до неї очей, прислухатися до неї душею. Разом з тим, кожного вечора кортіло й відкласти поворот до Грюнбергу. Треба було змарнувати по можливості більше часу. Віддаль заспокоювала, навіть радувала. Віддаль жерла зайвий час, присолоюючи його Вікторовими труднощами й турботами.

Ліду дратувала присутність Віктора в конторі. Вистачало Льюкиного товариства. Прагнула спокою й тиші на сто верст довкола. Проте чекання на Віктора починалося... ще перед його від'їздом у відрядження. Як тільки молодий чоловік брав портфель під руку й запалював цигарку, починалося дивне хвилювання. Схоже воно навіть на бажання, щоб він провалився крізь землю. Через годину, дві, три їй уже здавалося, що поява Віктора на фабриці, вона його не хотіла бачити, наполовину врятувала б справу, що Віктор, як настане відповідна мить, чудом врятує її, Ліду.

*

Людвіг Шрамм запеклий домонтор. І людина обережна.

Людвіг Шрамм — мислитель, філософ, Гегель, Кант! Тільки стежка його прогулянки така: від пошти до двірця, через лінії до «Гросни». Увечорі, розуміється, назад. З Віктором прогулянка, звичайно, в неділю. Над Вислою.

Всі напасті й пов'язані з ними сливе щоденні роз'їзди припали Вікторові. Відрядження, відрядження, відрядження. Важливі й дріб'язкові, пустопорожні. Впереміжку. Від'їзди на світанку, ранком і в обідню пору. Заходив на станцію з містечка або поспішав з фабрики через колії обходив вагони на запасних лініях. Часом дорогу перегороджували пасажирські й вантажні потяги. Треба було чекати. В руці портфель. У другій чемоданчик: зразки продукції. Дякуючи їм, двері перед Віктором відчинялися, як намащені. Справи полагоджувалися легко.

У дорозі, в годину перепочинку між потягами, після біганини чужими містами, Грюнберг перекочував на південний бігун. Туманом налягала втома. Разом з нею — байдужість, майже безжурність. Та трохи згодом блідий обрій рожевів і голубів. Згадувався намір перетопити кам'янецькі й шлезькі записи в цільні фрагменти, гору задуманого епосу порізати на тераси, площини... Все нові рівні. Мережа стежок і крем'яних доріг життя. Затони трав і квіття в шпарах брил і над бездонними ущелинами. А з вершка гір світ задуманого твору марився, як суцільний виноградник, сад. Серед зеленого розмаю ледве червоніли дахи людських гнізд: кораблі в морі буття.

Усі Вікторові писання, здійснені і щойно посіяні, — каруселя. До такої міри на центровому стержні. До такої міри кожне з них на прив'язі, частина системи, супутник, планета. Усі разом і поодиночі — закон.

У Тешені, посеред бетонового мосту, Віктор намагався не розгубити думок про одноцільність його белетристичних плянів і його літературознавчих зваб. Він постояв, обпершись на кам'яне мереживо поручнів, полюбувався Тібетом польського міста й польдерами — чеського. Там зелено-сірі кущі гір, там мружився й поблискував сает Ользиних рукавів. Наспіх підсихали

коси білого піску по кожній хвилі: наводили на історіософічні роздуми. Скучали попід містом шерехаті береги річки. Сонце над зеленими й срібними кущами, над тісним вугликом джунглів. Музейна дичавина посеред Європи.

Неперехідне протиріччя між мистецьким і науковим пляном праці? Це тільки в юності мирно вживаються романи з ідеально глибокими й завидно широкими досліддами з історії світового письменства?!

Та чи рація не на боці молодости? Частково?

Адже в денному доробкові письменника обов'язково прогляне... частота його розумових вібрацій, рівень його зацікавлень природою мистецтва, якість рішень його проблем. Так само на силу й забарвлення творчого вогню впливає наявність в атмосфері мистця елементів теорії. В першу чергу, на кристалізацію «багатоголосся» твору. На його ускладнення й збагачення. На силу його й забарвлення.

Пристрасть до теоретичних дослідів Віктор пояснював сам собі вражаюче просто: та це шукання самого себе! Собі самому притаманного смаку, своїх мір і мірил, рецептів своїх і зразків. Питання суб'єктивності в епіці, вага лірики в ній, — та яка це теорія для нього! У всякому разі: також і практика. Тільки раз прагнув він деталізації, а раз узагальнення. То це спостереження над тектонікою й композицією, над інтерференцією й діалогом, то це типологія роману, роман монологічний або гомофонічний, роман — Достоевський! — поліфонічний...

Чи великі вогні уяви треба замолоду гасити? Чи обмине Віктора людська доля?!

Тим часом Віктор творив свій космос. Розмальовував своє небо.

Пристрасть до писання не маліла в ньому від свідомости незмірного багатства квітників, лісів і гір чужих здобутків, світової літератури. Добре, що майорять на обрії цілі лінії фортець клясики: треба навчитися спокійно орати власний переліг. Мономанію мистців треба зрозуміти, а про себе можна вважати її за професійну хворобу. Ну, а геніяльність за прекрасне «відхилення»? Двоївся погляд на роета doctus: другий і третій ряд це талантів?! Надмірна самосвідомість поруч наївности? Чи вада тут зародка: гібрид?.. Прикладів у пам'яті — віхола.

Інакше кажучи, яке ж взаємовідношення між хистом і культурою?!

*

По дорозі додому Віктор списав десять сторінок нотатника. Знову й знову виймав книжечку з бічної кишені й клав на стोलик у порожньому купе напівпорожнього вагона. Все додавав під птичкою три, п'ять, десять рядків. З них насправді виходило, що йому цікаво творити, що втручатися в боротьбу всіх проти всіх

це навпрост чудакування. З другого боку, трагічне протиріччя, творчість сама з себе це вже прийняття, та ще й чітке, гостре, світу, дійсности, часу. Це — оптимізм. Виходило з нотаток, що мистець легко маліє до розмірів мизинця міщанина або базарної перекупки, навіть перевтілюється в травинку, щоб тільки створити свої книги. У підсвідомості книга рівнозначна для нації з перемогою на фронті визвольної війни.

Над останньою в записнику птичкою було занотовано, радше, зашифровано, думку про корінь і про цвіт мистецтва слова: «Hurpergniesie, шал пам'яті в смертну годину, в мить небезпеки! З неї, з нього росте мистецька річ у слові. Мистець рветься наколотися своє серце на таку мережу осяяння граничної напруги, на мережу прихованих серед космічної ночі людського буття блискавок, загравав, художніх можливостей».

Дописав і вийшов на хвіст розгойданого вагона. Потяг саме прорубав греблю стрілок, проминув наче з дитинства знайомий переїзд і жовту кам'яницю за каштанами. Перон у Грюнберзі здався схожим на причал над спущеним ставком. Причал над піском. Без води.

(Закінчення в наст. числі)

У видавництві ПРОЛОГ вийшло з друку

друге видання

збірки поезій

Василь Симоненко

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ.

Упорядкував і вступну статтю написав Іван Кошелівець.

У збірці поезії, заборонені в Українській РСР та Радянському Союзі або спотворені цензурою КПСР.

Збірка має 220 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту. Замовляти безпосередньо у вид-ві ПРОЛОГ та у видавництві нашого журналу. Книжку можна купити також в українських книгарнях.

**ФЕДЕРІКО ГАРСІЯ ЛЬОРКА: ЯК КОХАВСЯ ДОН ПЕРЛІМПЛІН
З БЕЛІСОЮ В САДУ**

Еротичне алілуя в трьох діях з прологом
Камерний варіант (1931)

Дієві особи:

дон Перлімплін, Беліса, Маркольфа, мати Беліси, 1 Гном, 2 Гном.

ПРОЛОГ

Хата дона Перлімпліна. Зелені стіни. Меблі помальовані на чорно. В глибині кону балъкон, крізь двері якого видно балъкон Беліси. Соната. Перлімплін, у зеленім халаті та білій перуці з льоконами. Маркольфа, наймичка, у клясичній сукенці в смужки.

ПЕРЛІМПЛІН Так?

МАРКОЛЬФА Так.

П. Але чому так?

М. Тому, що так.

П. А коли я скажу, що ні?

М. *(Сердито)* Що ні?

П. Що ні!

М. А скажіть мені, паничу, чому ні?

П. А скажи мені ти, служниче твердолоба, чому так?

(Хвилина тиші).

М. Двадцять і двадцять — сорок.

П. *(Слухає)* Це правда.

М. І ще десять — п'ятдесят.

П. Авжеж.

М. П'ятдесят років це вже не дитинство.

П. Ясно, що ні.

М. А я можу померти кожної хвилини.

П. А я й забув!

М. *(Плаче)* А що ви почнете без мене?

П. Що я почну?

М. Тому й мусите женитися.

П. *(Неуважно)* Так?

М. *(Енергійно)* Так!

П. *(Благальним голосом)* Алеж, Маркольфо. Чому? Коли я був малим, одна жінка задушила свого чоловіка. Шевця. Я цього не можу забути. Я ніколи не хотів женитися. Мені добре з моїми книжками. Навіщо мені жінка?

М. Подружжя має великі чари, паничу. Це не те, що здалека здається. В нім повно речей таємних, про які наймищці говорити не годиться... Ось бачите...

П. Що таке?

М. Я аж почервоніла.

(Мовчанка. Чути піяніно).

ГОЛОС *(Співає за сценою)*

Любов, любов!

Між моїми стиснутими стегнами
плаває риба сонця.

Тепла вода в очереті.

Любов!

Півню, тікає ніч!

Хай не відходить!

М. Пробачте, паничу, що моя правда.

П. *(Чує голову)* Добре співає.

М. Оце жінка для вас, паничу, Беліса. А яке у неї тіло біле!

П. Беліса... Та чи не було б краще?

М. Ні... Ходіть, побачите. *(Бере його за руку й веде до балькону)*

Кличте: «Белісо!»

П. Белісо...

М. Голосніше.

П. Белісо! *(Двері балькону, що навпроти, відчиняються, і виходить Беліса. Вона майже гола і сяє красою)*

БЕЛІСА Хто кликав?

(Маркольфа ховається за занавіскою балькону).

М. Відповідайте!

П. *(Тремтячим голосом)* Я.

Б. Ви?

П. Так.

Б. А чому так?

П. Тому, що так.

Б. А коли я скажу, що ні?

П. Мені буде прикро... тому, що... ми вирішили, що я повинен одружитися.

Б. *(Сміється)* З ким?

П. З вами.

Б. *(Стає серйозно)* Алеж... *(Голосно)* Мамо, мамо, матусю!

М. Справи йдуть хорошо.

(Виходить мати у перуці з вісімнадцятого століття, повній птазів, стрічок і намиста)

Б. Дон Перлімплін хоче одружитися зо мною. Що йому сказати?
МАТИ Добрий вечір вам, сусідоньку дорогенький. Я завжди кажу моїй дочці, що у вихованні та ввічливості ви достеміннісінько такий, як була ваша покійна матуся, з якою я не мала приємности бути знайомою.

П. Спасибі.

МАРКОЛЬФА *(Сердито, з-за занавіси)* Я вирішив, що я повинен...

П. Ми вирішили, що я повинен...

МАТИ Вступити в стан подружній, правда?

П. Так, оце й саме.

Б. Алеж, мамочко... А я?

МАТИ Ти, безперечно, годишся. Дон Перлімплін прекрасний муж.

П. Сподіваюся ним бути, ласкава пані.

МАРКОЛЬФА *(До дона Перлімпліна)* Ще трошки, і вже кінець.

П. Ти думаєш? *(Говорять з собою)*.

МАТИ *(До Беліси)* У дона Парлімпліна багато землі. На ній багато гусей і овець. Овець гонять на ярмарок. На ярмарку дають за них гроші. Гроші приносять красу... А красу цінитимуть інші мужчини.
П. В такому разі...

МАТИ З найбільшою приємністю... Белісо, йди но в середину... Не личить, щоб дівчина чула певні розмови.

Б. До побачення. *(Відходить)*.

МАТИ Я вам кажу, це лілея. Ви бачили обличчя? *(Тихіше)* А якби ви побачили ще більше!.. Як з цукру... Та, вибачте... Я не повинна аж так розхвалювати свою дочку такій модерній та компетентній особі, як ви...

П. Справді?

МАТИ Так... Я це кажу без іронії.

П. Не знаю, як висловити нашу вдячність.

МАТИ О, нашу вдячність!.. Що за вихованість! Вдячність вашого серця і вас самих. Я це зрозуміла... Я це зрозуміла... Попри те, що вже двадцять років не маю справи з чоловіками.

МАРКОЛЬФА *(Збоку)* А весілля...

П. А весілля...

МАТИ Коли захочете... Хоча *(Витягає платок і плаче)* усі матері... До побачення... *(Відходить)*.

МАРКОЛЬФА Нарешті.

П. Ой, Маркольо, Маркольо! Куди ти мене завела?

М. У подружжя.

П. Правду тобі сказавши, найшла на мене спрага... Принеси мені води. *(Маркольофа підходить до нього і шепче йому щось у вухо)*
Та невже?

(Чути п'яніно. Сцена стає напівтемною. Беліса розсуває занавіски свого балькону і, майже гола, співає лінивим голосом).

Б. Любов, любов!

Між моїми стиснутими стегнами
плаває риба сонця.

М. Красива дівчина.

П. Як з цукру... Вся біла. Ти думаєш, що вона могла б мене задушити?

М. Жінка полохлива, якщо її вчас налякати.

Б. Любов...

Півню, тікає ніч!

Хай не відходить!

П. Що це значить, Маркольфо? Що вона співає? (Маркольфа сміється). І що зі мною діється? Що зі мною діється?

(Далі грає піяніно. Над бальконом пролітає зграя птахів з чорного паперу).

ЗАВІСА

ДІЯ ПЕРША

Спальня дона Перлімпліна. Посередині велике ліжко з балдахином і китицями пер. Кімната має шість дверей. Перші праворуч служать для входу й виходу дона Перлімпліна. Пошлюбна ніч. Маркольфа з свічником у руці стоїть в перших дверях з лівого боку.

МАРКОЛЬФА Добраніч.

ГОЛОС БЕЛІСИ (За лаштунками) Добраніч, Маркольфо.

М. Доброї вам пошлюбної ночі, паничу.

ПЕРЛІМПЛІН Добраніч, Маркольфо. (Маркольфа відходить). Перлімплін іде навипиньки до кімнати посередині і зазирає від дверей).

Белісо, маєш стільки мережок, що виглядаєш, як хвиля... аж мене страх бере, як у дитинстві над морем. Відколи ми вернулися з церкви, хата повна таємних звуків, і вода сама нагрівається в кухлях. Ой, Перлімпліне! Де ти? (Відходить навипиньки).

(Входить Беліса, одягнена у довгий спальний одяг, повний мережок. Довгий серпанок покриває її голову і спадає водоспадом бланок та складок до її ніг. Її волосся розпущене і рамена голі).

БЕЛІСА Служниця посипала кімнату тиміямом, а не м'ятою, як я їй наказала. (Йде до ліжка) І не застелила ліжко тонкими простиралами, що у неї в скрині... (В цю мить стає чути солодкий звук гітар. Беліса кладе руки навхрест на своїх грудях) Ох! Хто шукатиме мене з вогнем, мене знайде. Моя спрага ніколи не загасне, як не загасне спрага тих потвор, яким б'є вода з рота у фонтан. (Музика продовжується) Що за музика! Боже мій! Що за музика! Як гарячий пух лебедів! Боже! Чи це я, чи музика? (Накидає на свої плечі довгий плащ з червоного оксамиту й починає ходити по кімнаті).

(Музика вривається, і чути п'ять разів свист)

Б. П'ять!

П. Можна?

- Б. Безперечно.
П. Хочеш спати?
Б. *(Іронічно)* Спати?
П. Трохи похолодніло *(Тре собі руки)*.
Б. *(Резолютно)* Перлімпліне!
П. *(Тремтячим голосом)* Що?
Б. *(Знеохочено)* Перлімплін гарне ім'я.
П. Твоє ще краще, Белісо!
Б. *(Сміється)* Спасибі!

(Хвилинка тиші).

- П. Я хотів тобі щось сказати.
Б. Що саме?
П. Це трохи довго... але...
Б. Ну, говори...
П. Белісо... я тебе кохаю!
Б. О, мій муженьку, це твій обов'язок!
П. Так?
Б. Так.
П. Але чому так?
Б. *(Кокетливо)* Тому, що так.
П. Ні.
Б. Перлімпліне!
П. Ні, Белісо. Заки ми одружилися, я не кохав тебе.
Б. *(Жартівливо)* Що ти кажеш?
П. Я оженився от так собі... та я тебе не кохав. Я не міг уявити собі твоє тіло, поки не побачив тебе крізь дірку від ключа, коли ти одягалася до шлюбу. І тоді я почув уперше моє кохання! Тільки тоді! Як різець у горлянци.
Б. *(Зацікавлено)* Алеж... інші жінки?
П. Які жінки?
Б. Яких ти мав передо мною.
П. Але хіба є інші жінки?
Б. *(Підноситься)* Ти знаєш, ти мене дивуєш!
П. Я дивую себе ще більше *(Мовчанка. Чути п'ять разів свист)*. Що це?
Б. Годинник.
П. Вже п'ята?
Б. Час спати.
П. Дозволиш мені зняти халат?
Б. Безперечно *(Позіхає)*, муженьку мій. І погаси світло, будь ласка.
П. *(Гасячи світло, потиху)* Белісо.
Б. *(Голосно)* Що, синочку?
П. *(Тихо)* Я погасив світло.
Б. *(Жартівливо)* Я бачу.
П. *(Багато тихше)* Белісо...

Б. (Голосно) Що, коханий?

П. Я так тебе кохаю!

(Чути ще голосніше п'ять разів свист, і розкривається ліжко. Два гноми виходять із протилежних сторін кону і затягають сіру завісу. Сцену огортає пільма. Чути солодкі присипляючі звуки флейти. Гномами повинні бути діти. Вони сідають на суфлерську будку, обличчям до глядачів).

1 ГНОМ І як тобі у пільмі?

2 ГНОМ Нічого собі, братіку.

1 Г. Нарешті.

2 Г. Правда, що гарно ховати чужі недоліки.

1 Г. Так, і щоб пізніше глядачі самі їх відкривали.

2 Г. Бо якщо не поробити цілу купу заходів...

1 Г. Ніколи їх не відкриють.

2 Г. І без цього ховання і відкривання...

1 Г. Що вдіяли б бідні люди?

2 Г. (Дивиться на завісу) Щоб не було ні найменшої щілинки.

1 Г. Бо щілинки сьогодні є темрявою завтра.

(Сміються).

2 Г. Коли речі ясні...

1 Г. Людина думає, що їх не треба розкривати...

2 Г. І йде до речей каламутних, щоб розкривати в них таємниці, які вже знає.

1 Г. Та на це ми тут — два гноми!

2 Г. Ти знаєш Перлімпліна?

1 Г. Від дитини.

2 Г. А Белісу?

1 Г. Дуже добре. В її кімнаті так пахне парфумою, що одного разу я заснув і прокинувся в котячих кігтях.

(Сміються).

2 Г. Це була справа...

1 Г. Пряєсна!

2 Г. Кожний міг був собі це уявити.

1 Г. І коментар тікав до найбільш таємничих місць.

2 Г. Тому треба пильнувати, щоб не розкрилася наша ефективна і приятельська завіса.

1 Г. Так, треба пильнувати.

2 Г. Душа Перлімпліна, маленька і перелякана, як каченя, що щойно вилупилося з яйця, збагачується й підноситься саме в цю хвилину.

(Сміються).

1 Г. Глядачі хвилюються.

2 Г. І мають на це причини. Підемо?

1 Г. Так, ходім. Я вже чую солодкий холодок на моїй спині.

2 Г. П'ять холодних камелій світанку розцвіло у стінах спальні.

1 Г. П'ять балъконів, що виходять на місто.

(Встають і натягають великі сині каптури).

2 Г. Доне Перлімпліне, що вам вчинимо? — Добро чи зло?

1 Г. Добро... бо не годиться представляти перед глядачами нещастя доброї людини.

2 Г. Правда, братіку, що сказати: «Я бачив», не те саме, що: «Кажуть».

1 Г. Завтра всі це знатимуть.

2 Г. І ми саме цього хочемо.

1 Г. Коментар значить світ.

2 Г. Шшш!

(Починають грати флейти).

1 Г. Шшш!

2 Г. Зникнемо у п'їтьмі?

1 Г. Зникнемо, братіку.

2 Г. Тепер?

1 Г. Тепер.

(Розтягають завісу. З'являється дон Перлімплін, у ліжку, з великими золотими рогами. Беліса побіч нього. П'ять балъконів, що в глибині кону, тепер відкриті навстіж, і крізь них ллється в кімнату біле світло світанку).

П. *(Будиться)* Белісо, Белісо! Збудися!

Б. *(Удає, що будиться)* Перлімплінчику, що сталося?

П. Що це значить? Чуєш? Що це значить?

Б. А звідки я знаю? Я заснула перед тобою.

(Перлімплін зривається з ліжка й натягає халат).

П. Чому балъкони відкриті?

Б. Бо цієї ночі віяв вітер, як ніколи.

П. І чому з них звисає п'ять драбин до самої землі?

Б. Бо такий є звичай там, звідки моя мати.

П. І чий це п'ять капелюхів, що лежать під балъконами?

Б. *(Вискакує з ліжка)* Це тих п'яниць, що шляються вночі, Перлімплінчику, мій коханий!

(Перлімплін дивиться на неї, очарований).

П. Белісо! Белісо! І чому ж би ні? Ти так це чудово пояснюєш. Я цілком згоден. І чом би воно мало не бути саме так?

Б. *(Кокетливо)* Я ніколи не говорю неправди.

П. А я кохаю тебе щораз більше!

Б. І тому мені подобається.

П. Вперше в житті я щасливий! *(Підходить до неї і її обіймає, та відразу відскакує назад)* Белісо! Хто тебе цілував? Кажі правду, бо я знаю!

Б. *(Збирає своє волосся і перекидає його на груди)* Ти знаєш!.. І який жартун же ж у мене чоловік! *(Тихо)* Ти! Ти мене цілував!

П. Так! Я тебе цілував... Але... якщо тебе цілував хтось інший... якщо тебе цілував хтось інший... — Кохаєш мене?

Б. *(Підносить голу руку)* Так, Перлімплінчику, мій маленький.

П. В такому разі... яка різниця! *(Підходить до неї і її обіймає)* Ти Беліса?

Б. *(Кокетливо і тихим голосом)* Так! Так! Так! Так!

П. Це, як сон!

Б. *(Reagye)* Слухай, Перлімпліне, замкни балькони, бо скоро повстають люди.

П. Навіщо? Ми виспалися, і тепер ходім поглянути на схід сонця... Не хочеш?

Б. Так, але... *(Сідає на ліжку).*

П. Я ніколи не бачив сходу сонця... *(Беліса, втомлена, паде на подушку)* Ти знаєш, признаюся, що мене зворушує! А тобі не подобається? *(Іде до ліжка)* Белісо... ти спиш?

Б. *(Крізь сон)* Так.

(Перлімплін, навипиньки, накриває її червоним плащем. Сильне, золоте світло летить крізь двері. Зграї паперових птахів пролітають над бальконами під звуки ранкових дзвонів. Перлімплін сідає на край ліжка).

П. Кохання, кохання,
зранене кохання.

Зранене коханням, що втекло.

Зранене,

убите коханням.

Скажіть усім, що це був
соловейко.

Битва з чотирма лезами,
перерізане горло і забуття.

Візьми мене за руку, кохана,
бо несу велику рану,

рану від кохання, що втекло!

Рану!

Смерть від кохання!

ЗАВІСА

ДІЯ ДРУГА

Ідальня дона Перлімпліна. Перспективи представлені неправильно, але з великим хистом. Стіл з намальованим на нім накриттям, як у примітивній картині Святої Вечері.

ПЕРЛІМПЛІН Зробиш так, як я тобі кажу?

МАРКОЛЬФА *(Плаче)* Не журіться, паничу, зробилю.

П. Маркольфо, та чому ти плачеш?

М. Самі знаєте чому. В пошлюбну ніч п'ять чоловіків влізло крізь балькони. П'ять! Представники усіх п'яťох рас світу: європеець, з бородою, індіець, негр, китаець і американець. А ви навіть не знали.

П. Це не важливе.

М. А вчора я бачила її ще з одним.

П. *(Зацікавлений)* Справді?

М. І навіть не сховалася від мене.

П. Та я щасливий, Маркольфо.

М. Ви мене лякаєте, паничу.

П. Такий щасливий, що ти собі й не можеш уявити. Я навчився багатьох речей, а, більш усього, навчився їх уявляти...

М. Це ви вже кохаєте її забагато.

П. Не тільки, скільки вона варта.

М. А ось і вона.

П. Іди геть.

(Маркольфа відходить, а Перлімплін ховається в кутку. Входить Беліса).

Б. Навіть не побачила його. Алямедою всі йшли за мною крім нього. Його шкіра напевно темна і поцілунки пахучі й пекучі, як шафран і гвоздика. Часами проходить під моїми бальконами і злегка махає мені рукою, так, що аж дрижать мої перса.

П. Агм!

Б. *(Обертається)* Ой, як ти мене налякав!

П. *(Підходить з любов'ю)* Бачу, що ти розмовляєш... сама з собою.

Б. *(Сердито)* Перестань!

П. Хочеш пройтися?

Б. Ні.

П. Хочеш до цукерні?

Б. Кажу тобі, що ні!

П. Вибач.

(Камінь з листом, звиненням у трубку, влітає крізь двері балькони. Перлімплін його підносить).

Б. Дай мені!

П. Чому?

Б. Бо це для мене.

П. *(Дражливо)* А звідки ти це знаєш?

Б. Перлімпліне, не читай його!

П. *(Вдає впертого)* Чому ні?

Б. *(Плаче)* Дай мені цей лист!

П. *(Підходить до неї)* Бідна Белісо! Я даю тобі цей лист, що такий дорогий для тебе, бо розумію стан твоєї душі... *(Беліса хапає лист і ховає у пазусі)* Я бачу, що діється. І хоч мені боляче, я розумію, що ти переживаєш драму.

Б. *(Ніжно)* Перлімпліне!

П. І знаю, що ти вірна мені і що такою будеш довіку.

- Б. (*Кокетливо*) Я не знала чоловіка, крім мого Перлімплінчика.
- П. Тому я хочу допомогти тобі, як личить кожному доброму чолові, якого жінка є взірцем чесноти... Слухай. (*Закриває двері і говорить голосом, повним таємниці*) Я все знаю! Я зрозумів це відразу. Ти молода, а я старий... Що вдієш... Та я це добре розумію. (*Мовчанка. Продовжує тихим голосом*) Він був тут сьогодні?
- Б. Двічі.
- П. І дав тобі знак?
- Б. Так... Та досить неуважно... І це мене мучить!
- П. Не бійся. П'ятнадцять днів тому я бачив уперше цього юнака. Мушу сказати тобі з щирого серця, що краса його засліпила мене. Ніколи я не бачив, щоб мужність і ніжність були поєднані так гармонійно. Не знаю чому, та я тоді подумав про тебе.
- Б. Я не бачила його обличчя... та...
- П. Не бійся сказати мені правду... Я знаю, що його кохаєш... Тепер я люблю тебе, як батько... Я вже далеко від тих дураців... Повір мені...
- Б. Він пише мені листи.
- П. Я знаю.
- Б. Та не відкриває свого обличчя.
- П. Це дивно.
- Б. І здається, що навіть ставиться до мене зневажливо.
- П. Яка ти ще невинна!
- Б. Одне, що певне, це те, що кохає мене так, як я хочу...
- П. (*Зацікавлено*) Справді?
- Б. Листи, які слали мені інші... і на які я не відповідала ніколи, бо я твоя жінка, говорили про заморські країни, про сни і зранені серця... Та його листи!..
- П. Говори, не бійся!
- Б. Він говорить у них про мене... про моє тіло...
- П. (*Гладить її волосся*) Про твоє тіло!
- Б. «Навіщо мені твоя душа? — каже він. — Душа є спадщиною кволик, спаралізованих героїв і людей слабого здоров'я. Красиві душі лежать на берегах смерті, простягнені на сивім волоссі і висохлих руках. Белісо! Я не бажаю твоєї душі, лиш твого білого, м'якого тіла простертого передо мною!»
- П. Цікаво знати, хто цей юнак.
- Б. Ніхто не знає.
- П. (*Зацікавлено*) Ніхто?
- Б. Я питала всіх подруг.
- П. (*Таємничо і впевнено*) А якщо я його знаю?
- Б. Ти справді?
- П. Підожди. (*Йде до балкону*) Ось його маєш.
- Б. (*Біжить*) Він тут?
- П. Щойно сховався за рогом.
- Б. (*Задихана*) Ай!

П. Тому, що я старий, я хочу посвятити себе тобі... Те, що я роблю, не робив ніхто ніколи. Та я вже поза цією дурною людською мораллю. Бувай!

Б. Ти куди?

П. *(Велично, від дверей)* Скоро тобі все стане ясно! Скоро!

ЗАВІСА

ДІЯ ТРЕТЯ

Сад кипарисів і помаранчових дерев. Коли підноситься завіса, виходять дон Перлімплін і Маркольфа.

МАРКОЛЬФА Тепер?

ПЕРЛІМПЛІН Ні, ще час.

М. І що ви надумали паничу?

П. Те, що не надумав раніше.

М. *(Плаче)* Це все моя вина!

П. О, якби ти знала, який я тобі вдячний!

М. Раніше все було так гарно. Ранком я вам приносила каву з молоком і виноград...

П. Так... Каву з молоком і виноград! А я? Мені здається, що пройшло сто років. Раніше я не міг бачити речей незвичайних, що на цьому світі... Я не міг переступити цього порогу... А тепер... Дивись на мене!.. Кохання Беліси дало мені скарб, про який я і не снів раніше... Ти розумієш? Тепер я закрию очі і бачу те, що хочу... Наприклад, мою матір, коли її відвідували феї, що жили в сусідстві... О! Ти знаєш, як виглядають феї? — Манюсінькі... чудові... можуть танцювати на кінчику мізинця!

М. Так, так, феї, феї. Але наша справа...

П. Наша справа? Ага! *(Задоволено)* Що ти сказала моїй жінці?

М. Хоч я для таких речей не годжуся, я сказала їй те, що ви мені наказали... Що цей юнак прийде цієї ночі, точно о десятій, у сад, одягнений, як завжди, у свій червоний плащ.

П. А вона?

М. Вона зацвіла, як геранія, приклала руки до серця і стала цілувати свої коси.

П. *(Захоплено)* То вона зацвіла, як геранія... І що сказала?

М. Тільки зідхнула, більше нічого. Але як!

П. Так, я знаю!.. Так, як ніяка жінка це не зробила б, правда?

М. Я думаю, що її кохання перевищує божевілля.

П. *(Піднесено)* Так! Я хочу, щоб вона кохала того юнака більше, ніж своє тіло. І немає сумніву, що вона його так кохає.

М. *(Плаче)* Мене аж страх бере це чути... І як ви можете це, доне Перлімпліне, як ви можете це чинити? — Вести свою власну дружину у найбільший гріх з усіх!..

П. Тому, що дон Перлімплін не має честі і хоче себе розважити. —

Дуже просто! Цієї ночі прийде новий і невідомий коханець донї Беліси. Що мені більше почати, як співати?

(Співає).

Дон Перлімплін не має чести!

Немає чести!

М. Знайте, що з цієї хвилини я вже не у вас на службі. Наймички теж мають свою честь.

П. О, бідна Маркольфо! Завтра ти будеш вільна, як пташка... Зачекай до завтра... Тепер іди й чини своє діло... Зробиш те, що я тобі сказав?

М. *(Відходить, втираючи сльози)* А що ж інше вдію? Що вдію?

П. Гаразд! Я цього й хочу!

(Чути солодкі звуки серенади. Дон Перлімплін ховається за кущами троянд).

ГОЛОСИ На ріки берегах
мочить ніч свої стопи.
У грудях у Беліси
в'януть гілки від кохання.

П. В'януть гілки від кохання!

ГОЛОСИ Співає ніч без одежі
на березневих мостах.
Беліса купа своє тіло
в солоній воді та елею.

П. В'януть гілки від кохання!

ГОЛОСИ Ніч анісова і срібна
мерехтить над дахами.
Срібло струмків і дзеркал
і аніс твоїх білих стегон.

П. В'януть гілки від кохання!

(Виходить у сад Беліса, пишно одягнена. Місяць освічує сцену).

Б. Що це за голоси, що наповняють солодкими звуками тихе повітря ночі! Я чула на собі твоє тепло й тягар, красивий і дорогий юначе... Ой!.. Там хтось в кущах!

(Виходить чоловік, одягнений у червоний плащ і обережно переходить сад).

Б. Пст! Сюди, сюди! *(Чоловік вказує рукою, що зараз вернеться)*
О, так, вернися, коханий! Ясміне, пливучий і без коріння, небо впаде на мої спітнілі плечі... Ноче! Ноче моя, м'яти й ляпіс лязулі...

(Виходить Перлімплін).

П. *(Здивовано)* Що ти тут робиш?

Б. Гуляю.

П. І більш нічого?

Б. Ніч така ясна.

П. *(Енергійно)* Що ти тут робила?

Б. *(Здивовано)* А ти хіба не знав?

П. Я нічого не знаю.

- Б. Ти подав мені вістку.
- П. *(Хтиво)* Белісо... Ти його ще ждеш?
- Б. Із більшою хіттю, ніж будь-коли!
- П. *(Голосно)* Чому?
- Б. Бо його кохаю.
- П. Тоді він прийде.
- Б. Запах його тіла просякає крізь його одяг. Кохаю його! Перлімпліне, його кохаю! Я вже інакша жінка.
- П. Це мій тріумф.
- Б. Який тріумф?
- П. Тріумф моєї уяви.
- Б. Ти справді допоміг мені його кохати?
- П. Так, як тепер допоможу тобі його оплакувати.
- Б. *(Здивовано)* Перлімпліне, що ти кажеш?
- П. Прийшов час!
- Б. Він ось-ось вернеться.
- П. Він вже перескакує мур мого саду.
- Б. Одягнений у свій червоний плащ.
- П. *(Витягає кинджал)* Червоний, як його кров.
- Б. *(Змагається з ним)* Що ти задумав?
- П. *(Обіймає її)* Белісо, кохаеш його?
- Б. *(Впевнено)* Так!
- П. Тому що ти його так кохаеш, не хочу, щоб він тебе покинув. І, щоб він став твоїм доценту, мені прийшло на думку, що найкраще було б встромити йому оцей кинджал у його серце коханця. Ти що на це?
- Б. Перлімпліне, ради Бога!
- П. Коли він буде мертвий, зможеш милувати скільки хочеш у твоїм ліжку — гарного такого і елегантного, і не мусітимеш боятися, що тебе розлюбить. Він кохатиме тебе безконечним коханням мертвих, а я звільнюся від цього чорного кошмару твого божественного тіла... *(Обнімає її)* Твого тіла, яке я ніколи не міг розшифрувати! *(Дивиться у сад)* Дивися, він іде... Пустити мене, Белісо, пусти! *(Вибігає)*.
- Б. *(У розпучі)* Маркольо, принеси мені ту шпагу, що в ідальні, хай понижу горло моему чоловікові... *(Голосно)*
Дон Перлімплін,
буде тобі скін!
Як його вб'єш,
сам помреш!
- (У кущах з'являється чоловік, одягнений у широкий, розкішний червоний плащ. Іде непевно, поранений).*
- Б. Коханий! Хто поранив тобі груди? *(Чоловік закриває собі лице плащем, який повинен бути довжелезний і покривати його до самих стіп. Беліса обіймає його)* Хто розкрив тобі жили, щоб ти наповнив мій сад кров'ю? Мій коханий! Відкрий своє обличчя хоч на хвилиночку! Боже мій, Боже! Хто вбив тебе, хто?

П. *(Відкривається)* Твій чоловік, оцим кинджалом в емеральдах. *(Показує на кинджал, що стирчить йому з грудей)*.

Б. *(Налякана)* Перлімпліне!

П. Він побіг у поле, і вже його ніколи не побачиш. Він убив мене, бо знав, що я кохав тебе, як ніхто інший... Коли втримляв у мене цей ніж, крикнув: «Беліса вже має душу!» Ходи сюди *(Лягає на лавку)*.

Б. Що з тобою? Ти справді зраний?

П. Перлімплін вбив мене... О, доне Перлімпліне, старче хтивий, паяце безсилий, ніколи не ласуватимеш тілом Беліси! Тіло Беліси — для молодих м'язів і для уст, гарячих, як жар... А я кохав лиш твоє тіло, більш нічого... Лиш твоє тіло! Та він убив мене... оцією горючою гілкою з самоцвітів.

Б. Що ти вчинив?

П. *(Вмирає)* Ти розумієш? Я — моя душа, а ти — твоє тіло... Ти кохала мене так... тоді дозволяй мені... у цю останню мить... умерти у його обіймах. *(Беліса підходить до нього, майже гола, і обіймає його)*.

Б. Добре... Але цей юнак?.. Чому ти одурив мене?

П. Юнак? *(Заплющує очі)*.

(Сцену заливає магичне світло. Виходить Маркольфа).

М. Пані!

Б. *(Плаче)* Дон Перлімплін помер!

М. Я знала, що так станеться! Тепер повиємо його у цей червоний плащ, в якому він ходив під ваші балкони.

Б. *(Плаче)* Я ніколи не думала, що речі можуть бути такими складними!

М. Ви зрозуміли це запізно. Я зроблю йому корону з квітів, як сонце опівдні.

(Беліса, змінена, немов у іншому світі).

Б. Перлімпліне, що ти вчинив? Перлімпліне!

М. Белісо, від сьогодні ти інша жінка, одягнена в дорогоцінну кров мого пана.

Б. Та хто він був, цей чоловік? Скажи мені, хто?

М. Вродливий юнак, лице якого ти ніколи не побачиш.

Б. Так, так, Маркольфо, я його кохаю усім моїм тілом і всією душею. Та що сталося з тим юнаком у червоному плащі? Боже мій, де він дівся?

М. Спіть спокійно, доне Перлімпліне... Чуєте її? Доне Перлімпліне, чуєте?

(Б'ють дзвони).

ЗАВІСА

Переклад з еспанської Юрія Тарнавського

(За виданням Federico Garcia Lorca. Obras completas. Aguilar. Madrid, 1957, стор. 889-928. Назва оригіналу "Amor de Don Perlimplin con Belisa en su jardin".)

МИКОЛА КУЗЬМОВИЧ: СТИЛІСТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЖИВОПІСУ ЛЮБОСЛАВА ГУЦАЛЮКА

У грудні минулого року минуло десять років від відкриття першої самостійної виставки Любослава Гуцалюка. Та перша, для кожного мистця найважливіша виставка відбулася в Парижі, у місті, в яке Гуцалюк закоханий і вважає його своїм «прибраним Львовом». Майже точно десять років після тієї першої відбулося відкриття вже одинадцятої виставки в будинку Української вільної академії наук у Нью-Йорку, де були виставлені самі тільки акварелі та рисунки.

Гуцалюк один з тих мистців, що здобули вищу мистецьку освіту вже на американському континенті. Він вчився в Купер Юніон, у школі, в якій панував дух абстрактного експресіонізму. На щастя, його вчителі не втискали його силою в рамці того, тоді широко розвиненого стилю, але дали йому можливість індивідуально розвиватися. І його перші картини, що він їх виставляв на групових виставках у першій половині 50-их років, були не так абстрактно-експресіоністичні, як радше післякубістичні, в сенсі синтетичного кубізму.

Гуцалюк намалював всього лише кілька картин, які можна справді назвати безпредметними, і дуже швидко після закінчення школи перейшов до інтерпретування баченого. Період переходу припав на час його першого перебування в Парижі, у 1956-57 рр. Картини, що тоді постали, були напівабстрактні, декоративні, геометрично розв'язані. Колір та лінія існували ще поруч, як два часто незалежні елементи побудови картини. Наголос був все ще головне на ритмі внутрішньої побудови картини.

Так французький, як і український рецензент інтерпретували картини того періоду дуже подібно.

Французький рецензент писав: «Ця перша виставка Гуцалюка в Парижі виявляє в ньому конструктора. Маляр упорядковує свої напівфігуральні, напівабстрактні композиції з виразним почуттям ритму. Колір поєднує щасливо обриси ліній. Вітаємо декоратора, який, може, цього сам не свідомий».

А в українського рецензента читаємо: «Існування форми обумовлене композицією ліній, а не співвідношенням кольорів. Враження глибини є вислідом геометричної побудови горизонтальних, вертикальних та сполучних ліній та зумовлених ними площин. У висліді маємо суто декоративний уклад, який одначе не є безпредметним, а бере свою внутрішню побудову з реакції мистця на бачене».

Цей окреслений рецензентами як конструктивістично-декоративний період тривав у мистця яких два роки, приблизно до 1958 року, себто до його другої подорожі до Парижу.

У той час (59-60 роки) у Гуцалюка зайшла цілковита стилістична зміна, до речі, не остання. 1964-66 роки приносять ще нові зміни, але вони відбуваються повільніше, лагідніше та більш органічно у порівнянні з попередніми. Тоді мистець за дуже короткий час розвинув зовсім нову техніку та почав вживати зовсім нові кольори. Він обмежив себе ясносірою фарбою з невеликими додатками блідорожевої, зеленої та жовтої. Тоді ж розвинувся і зовсім новий мазок, вертикальний, лінійно простий, вислідом чого були картини Парижу, що випромінювали внутрішнє світло.

Паризький рецензент тоді писав: «Гуцалюк малює, так би мовити, тільки дахи та фасади домів. Він намагається якнайбільше уникати живих кольорів. Як же зумів він зацікавити нас таким невдячним сюжетом, трактованим майже виключно у сірій манері? Це його таємниця».

Цю таємницю нам легше було збагнути, ніж французькому критикові. Вона ховалася у Гуцалюковому захопленні Парижем, яке у нього едналося з позитивним, оптимістичним світосприйманням.

Гуцалюкове світосприймання, чи темперамент, чи, просто кажучи, вдача є дуже важливим фактором для оцінки його живопису.

Річ у тому, що Гуцалюк не малює безпосередньо з природи. Бачене проходить у нього певний процес трансформації, а він малює з пам'яті свою візію баченого чи мрію.

Такий чи подібний процес трансформації чи трансмутації відбувається у кожного справжнього мистця. Тільки коли у більшості ця трансмутація у великій мірі процес свідомий, у Гуцалюка він здебільша відбувається несвідомо.

Він дуже часто сам не може сказати, чому він знайшов саме таке, а не інакше сполучення фарб чи тем і звідки вони у нього взялися. Він не раз стоїть перед чистим полотном і не знає, що саме буде малювати. Щойно в самому процесі малювання кристалізується його візія та виростає картина, що живе вагою своєї малярської розв'язки, а не змістом чи намаганням зображувати бачене.

І саме тому, що цей творчий процес так часто відбувається несвідомо (я зумисне уникаю слова — підсвідомість, бо воно має зовсім інші коннотації), — тут проблема вдачі чи темпераменту така важлива.

Мистець бачить той самий світ, що ми всі його бачимо, але бачить його інакше та в ефекті творить інакший світ.

Тому навіть своєю майже безбарвною палітрою Гуцалюк зумів створити мрійливо-поетичні картини, що показували парижанам їхнє чорне, задимлене місто у зовсім новому світлі.

Любослав Гуцалюк: Портрет Ю. Соловія (рисунок, 1965)

Subrahya

Тому у нього так багато уявних краєвидів, що справляють враження дійсних, хоч на ділі вони не існують, але процесом, що його Марсель Дюшамп в одному з своїх есеїв назвав процесом естетичної осмоси, цей новостворений світ стає й світом глядача.

Згаданий, як я його називаю, другий паризький період, роки 1959-60, був для стилістичного розвитку мистця найбільш важливим. У той час оформилася його нова мистецька база і скристалізувалося його мистецьке бачення.

Але мистець не зупинився на місці. Зміни в його стилі помітні вже в 1961 році, скоро після його повороту з Парижу. Але ті зміни органічні, повільніші і не являють собою такого «скоку», як 1959 рік. Роки від 1960 до сьогодні можна вважати одним періодом, періодом нормального мистецького зросту та закріплення.

Тому, скажімо, Гуцалюкове третє перебування в Парижі реєструємо тільки для хронології, бо стилістично це була лише одна фаза суцільного розвитку.

Першою зміною, що вже повністю помітна в 1962 році, було оживлення його палітри. У тому році «безбарвний» період остаточно закінчився. Знову у нього чимраз живіші фарби — синя, жовта, тепло-оранжова, червона. Кольори живі, але не яскраві. При всій своїй живучості вони дещо стиснені і тим в'яжуться з попереднім періодом.

Його вертикальний мазок, так характеристичний для 1960 року, тратить свою геометричну лінійність і поволі стає кручено-кучерявим. У цій кучерявості поєдналися лінія з кольором в одну органічну цілість. Сьогодні Гуцалюк рисує кольором. Це видно в його акварелях, може, навіть краще, ніж в оліях.

Далі, десь біля 1964-65 року, зникає велика, спокійна площа, яка ще в 1963 році відогравала поважну композиційну роллю. Сьогодні навіть площі заднього пляну картини розбиті індивідуальними мазками.

Останнім, найновішим елементом, що появився в Гуцалюкових картинах, є людська постать. До 1965 року мені відомі тільки три олійні картини, що зображують людину, і всі три — портрети.

У 1966 році Гуцалюкові картини почали залюднюватися. Чи то ярмаркові сцени з його останньої виставки, чи найновіші картини, що він їх ще не виставляв, — на них несподівано появляється людська постать як структурний та композиційний елемент картини.

Більшість із згаданих проявів нова, коли їх порівнювати з 1960 роком, але багато спільного можна знайти, коли сягнути до картин 1955 року. Спільним залишається настрої схвильованого, жадібно швидкого схоплення, енергія та нетерпеливість у перенесенні його на полотно.

Та нічого в тому дивного. Малярська техніка змінюється, але людина, її візія, її світосприймання залишаються такими самими.

Гуцалюкову творчість останніх десятих років мистецька критика сприймала позитивно. Найбільш позитивно оцінювано його у Франції. Уже під час його першого перебування в Парижі зав'язався між мистцем та паризькою публікою й критикою зовсім особливий, теплий стосунок, що триває до сьогодні. Парижани відчули любов мистця до їхнього міста та прийняли його як свого. Що якийсь час у котрому з паризьких мистецьких журналів появляється репортаж про його творчість.

Останній появився в листопадовому числі «Journal de L'amateur d'art». Для прикладу оцінки французької критики наводимо уривок з цього найновішого репортажу.

«Три роки тому, з нагоди виставки, що її він мав на Фобур-Сент-Оноре, наш журнал писав про життя Гуцалюка, цікавого та привабливого мистця, твори якого не можуть вас залишити байдужими. Проминув деякий час, і випадок знову звів нас поміж Нью-Йорком і Парижем.

«Людина залишається такою самою, хібащо з більшою впевненістю, впевненістю добре пройденого шляху.

«Він, уродженець України, країни багатої мистцями (вистачить згадати Архипенка, Хмелюка та Грищенка), — яка, як це писав Вольтер, „завжди прагнула волі“, тієї країни, де кажуть „з журбою радість обнялась“. Однак у творах Гуцалюка ніякої журби не знайдете. Навпаки, знаходимо свого роду внутрішню радість, майже наївну силу щирости, що осяє його полотна. Гармонійна фантазія та спокійна відвага його живопису підтверджують перевагу духа над матерією. Дух опановує та веде його творчість дискретно, але виразно, даючи їй єдність та силу вислову.

«Блакитне побережжя, де він часто перебуває, заливає картини Гуцалюка ніжним та тріомфуючим світлом. Від натюрмортів — риба, квіти, овочі — до марін Нормандії чи Провансу, через портрети, пейзажі і малюнки берегів Сени, його теми наче б насвітлені внутрішньою напругою, притаманною для паризької школи.

«Народився він на Україні, життя ділить між Нью-Йорком та Парижем, так що насувається питання: хто він саме цей Гуцалюк? українець, американець чи француз. Найперше він людина, в найбільш широкому, універсальному значенні слова.

«Природно і знаменито включається однаково в паризьке та нью-йоркське мистецьке життя та побут, він живе й працює то в Парижі, то в Нью-Йорку. Почуває себе однаково щасливим, працюючи та живучи і тут і там, бо його вдволення не тільки поверхове відчуття зовнішнього. Це також і не сліпе почуття щастя, це радше гармонійний, свідомий оптимізм, що вміє погодитися з дійсністю.

«Ось чому Гуцалюк водночас такий розмашисто пишний та такий скромний. А це не так часто трапляється сьогодні».

«Паризька школа», до якої французька критика зарахувала Гуцалюка вже в 1956 році, це зовсім не суцільна мистецька група. До неї приналежні мистці різних напрямів, що жили та творили в Парижі впродовж останніх 50 років. Цей термін охоплює мистців, так стилістично далеких, як Матісс та Шагал. До паризької школи, крім французів, зараховують багато мистців інших національностей, от хоча б Пікассо, Модільяні, Міро, Шагал та інші. Спільними їм усім є певні не так стилістичні, як радше психологічні прикмети, певна тенденція до декоративності, елегантність, інтелектуальна стриманість та нахил до зорового, а не емоційного підходу до сюжету.

Найлегше схопити суть того, що характерне та важливе для паризької школи, порівнюючи французьких фовів з німецькими експресіоністами. Оглядаючи поруч картини Дерена, з його «дикого» періоду, з картинами, скажімо, Нольде, глядач, навіть без допомоги теоретичних міркувань, сам може схопити те, що суттєве для «Еколь де Парі».

В цьому естетично-психологічному аспекті зовсім і не дивно, що Гуцалюка зачисляють до паризької школи, та що й саме Франція була тією країною, яка його перша дійсно оцінила.

ДВІ КНИГИ

ПРО ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНІ

Іван Кошелівець (упорядник):

ПАНОРАМА НАЙНОВШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Іван Кошелівець:

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР

«Панорама» — у розмірі 368 сторінок — вибір поезії, прози та критики за останнє десятиріччя підрадянської української літератури.

Ціна — 2,95 дол.

«Сучасна література» — у розмірі 380 сторінок — широкий критичний огляд підрадянської української літератури з низкою екскурсів в історію її становлення та літературних портретів. На матеріалі останніх років автор визначає також тенденції та перспективи дальшого розвитку літератури в Українській РСР.

Ціна — 3,40 дол.

Крім цього, у видавництві «Пролог» появилася збірка статей та есеїв

Юрій Шерех: НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ

Ціна — 3,95 дол.

Ці книги ще можна набути в нашому видавництві, в книгарнях або безпосередньо в видавництві «Пролог»:

Prolog, Inc., 875 West End Avenue, Apt. 14 B, New York, N. Y. 10025

**ЮРИЙ СОЛОВІЙ: ДУМКИ З ПРИВОДУ
ГУЦАЛЮКОВОЇ ТВОРЧОСТИ**

Виставку рисунків і акварель Гуцалюка в УВАН треба привітати не лише з огляду на добрий тон, але ще й тому, що виставки цього характеру у нас майже не відбуваються. І хоч я не прихильник національного (звуженого в об'ємі часу) підходу до проблем мистецтва, а особливо творчості, виставка мистця на нашому культурному терені мимоволі підказує такий специфічний кут бачення. Бо засадничо мистецтво належить до категорії інтимно-особистого: воно плід інтимного спілкування творчих візій з фізично-технічними спроможностями мистця, і хоч деякі мистецькі ідеології орієнтуються на психіку мас, на смаки й інтереси певного колективу, — переживання, наголошу, найбільш внутрішні і найчутливіші переживання твору одиницею не переносяться на колектив. Можна навіть твердити, що переживання одиниці з приводу певного твору будуть кожного разу відмінні. У тому ж справа, щоб викликати ряд нових, не відомих дотепер душевних станів; сумарне погодження, що даний твір має ліричні якості, не вичерпує справи.

Та суть мистецтва не міняє стану, в якому світ розподіляється на калейдоскоп таборів: національних, релігійних, економічних, світоглядових, расових тощо. Між таборами точиться боротьба за існування і за панування. Мистецтво теж втягнене в орбіту боротьби; от, може, не всі присутні зацікавлені технікою, що панує на виставці, але вони прийшли на неї в якійсь мірі тому, що мотив українства перерішив вагання, бо ми шануємо і підтримуємо — з національних мотивів — цю нашу наукову установу, уважаємо себе в якійсь мірі учасниками українського культурного руху, мимохіть створивши довкруги Гуцалюкової виставки атмосферу «національної афери».

Отже, попри вищесказане про індивідуалістичний характер мистецтв, не належить переочувати систему життя, в яку доводиться сучасній людині вкладатися. Це система національного правопорядку, національної історії і національної культури. Тож і не буде поза рамками події подивитися на неї й з національній позицій, з позицій, що в якомусь майбутньому перестануть бути суттєвими, але сьогодні вони ще є «наріжним каменем» людського співжиття, ба навіть людської долі під сучасну пору.

Хоч ця виставка репрезентує два види (рисунок і акварелю) творчості Гуцалюка, рисунок рішуче панує, і тому я думаю лише на нього в дальшому посилатися.

Рисунок має особливі якості — силу магічного перетворення, яке зберігається навіть у випадках, коли збережено натуралістичні властивості предмета: уявм собі наш вихід вранці з хати, крок за поріг в рисунковий безкольорний ландшафт, побудований з чорних штрихів, ліній, точок, з чорних, сірих і білих площ — це був би світ, вивондений моторошною атмосферою. Нами, мабуть, оволоділо б почуття Кафкових героїв, хібащо оптичні відчуття сучасної людини — з огляду на надмірність оптичних ефектів у сучасному ландшафті — знеслилися до повного згасання. У таких випадках непотрібне мистецтво, у таких випадках потрібне не-мистецтво, яке шокувало б інтелект і лише через нього добивалося б до людини. Все таки рисунок заслуговує на увагу, яка на нашому ґрунті існує в мінімальній дозі. Приміром, виставка рисунка (і скульптури), що відбулася в Українському народному домі в Нью-Йорку кілька років тому, пройшла непомітно: число відвідувачів ледве чи досягнуло 20% відвідувачів загальних виставок, що переважно стоять на нижчому рівні. Велика кількість наших мистців, мабуть, олівця в хаті не має — більшість зорієнтована виключно на олійну техніку, що теж є причиною аномалії, завдяки якій наше мистецтво твориться, сказати б, четвертинно. І хоч би тому ініціативу виставки рисунків, як одну з піонерських, треба похвалити й ентузіастично підтримати.

Рисунком мистець відкриває нові форми, нові ситуації, що можуть навіть вирішити суцільні напрям творчості. Він властиво є не лише фундаментальним зарисом одноразового композиційного задуму, але може стати конструктивним заложенням творчості взагалі. Рисунок може бути й самоціллю, що фіксує, а опісля також викликає певні емоційні стани, та найширше застосування рисунка полягає у фіксуванні й організації візій. У кожному випадкові це засіб кабінетного формату, що нагадує камерну музику можливостями найширшого експериментування при пропорційно мінімальній витраті енергії і фінансів; в обох випадках, одначе, потрібне для сприймання більш вироблене чуття.

Рисунки Гуцалюка роблені переважно рапідграфом, інструментом, зручним для реестрування малярських мотивів поточно, хоча б з огляду на тривалість техніки. Мистець подорожує багато і під час подорожування нотує ландшафтні мотиви, що часто стають основою композицій, розгорнених пізніше у, так би мовити, «монументальній» техніці — олії. Але попри таку ролю і призначення вони не позначені рисами шкідливості. Це, очевидно, не вирішує питання важливості, бо шкідливість часто є вислідом розгортання нової для мистця проблеми, та справа в тому, що рисунки Гуцалюка мають «шліф», що вони, як і акварелі, «очищені» від лябораторності, і, хоч вони роблені з досконалою свободою і розмахом, атмосфера творчого крокування і спотикання з них виключена, вони є фактами завершеної роботи.

Але в загальному Гуцалюк мистець з натурою експериментатора.

За 15 років (стільки часу проминуло від моєї першої зустрічі з його роботою) він «мінявся» яких 3-4 рази. Під цю пору знов його непокоїть думка зміни. Виходить, Гуцалюк не поклав собі спочити на «лаврах слави», бо, як відомо, він у нас широко відомий. Одинок мистець може найточніше знати, коли його дотеперішні методи стають недостатніми. Я, очевидно, маю на увазі мистця у повному значенні слова, мистця — мислителя, людину інтелектуально повну, якою кожний великий мистець усіх часів був, маю на увазі заперечення нашого лькального, провінційного типу «малюра Кузьми», не дуже інтелегентного, незачесаного бідака, якого ляндршафтик можна набути «за обід», коротко — типа нібито романтичного. Отже, поскільки Гуцалюк є у нас популярним мистецм, не створюючи конфлікту з програмою виставки, можемо замислитися над його проблемою в загальному. Тим більше, що про його поодинокі експонати важко говорити, поскільки вони не мають, сказати б, літературного змісту. Його артизм полягає в творенні образів, що мають за спільний знаменник мрійливо-ліричний елемент. Його мистецтво безсумнівно ліричне; воно відображає світ у ліричній атмосфері; його образи свого роду аспірина для стурбованої душі. У його світі немає гроз, небезпеки або болю. Його ляндршафти, квіти і натюрморти мають вигідну температуру, привітний клімат і приємні для ока. Можуть закинути мені, що я говорю про речі, що є на листівках у подорожніх бюрах, тому треба додати, що все це виражене засобами справжнього мистецтва — з дозою свіжості і вигадливості. Програмою його творчості є творення ілюзійного світу, але, як виявляється, Гуцалюк вирішив розглянутися за новими речами. Якщо в мистця є неспокій шукання, це значить — є потреба ще якоїсь знахідки. Мистецтво невичерпане, але життя обмежене. Можна над цим замислитися, бо Гуцалюк вже має ряд сильних образів, створених у його стилі, з його почерком. Я переконаний, що цей його стиль наявними творами не вичерпується; він повинен змогутніти майбутніми образами.

Теоретично можна уявити собі посвяти мистця програмі постійного шукання і відкривання нових технічних або естетичних метод, хоч покищо такого мистця ми не знаємо. Пікассо, який, може, найближче підходить до типу такої творчості, врешті-решт також не є таким. Коли Кандінський працював з точно наміченою програмою, він просто знав, куди його шлях веде, Пікассо бурхливо і спонтанно, і з більшою фізичною натугою, крокує крутими і часто випадковими стежками до кульмінаційного пункту, кружляючи довкруги нього, часами наближаючись (Гверніка), а часами віддаляючись від нього.

Проблема Гуцалюкового стилю розв'язана, справою покищо нез'ясовано лишається майбутнє, тобто твори, що свідчили б про живучість автора, про його творчу спроможність постійно дивувати. Мова про твори, що свідчили б про його володіння стилем. Справа виключно у тому, щоб особистий стиль мистця не перетворився у манеру і щоб вона не опанувала його, а мистець постійно панував над

своїм стилем. Наступне мотто повинне стати системою творчості взагалі: кожний новий твір повинен бути несподіванкою, попри те, що він буде позначений почерком автора.

Творчість знає піднесення і спади, тому не йдеться про дослівне припасування цього мотто до роботи мистця; мистець, однак, повинен постійно знаходити вміння, сказати б, чарувати, — чарувати також несподіванками, чи то підбором теми і своєрідним навітленням її, чи то композиційним розташуванням, технікою, кольоровою гамою, ударами і вібрацією пензля. Якась новина-несподіванка у цьому мусить бути.

Гуцалюк буде ще часто нас дивувати і захоплювати, про що свідчить і ця виставка, скромна на перший погляд, але з наявними ластівками небуденного в його творчості. Елементи психологічні. Автопортрет, портрет Черешньовського, Бойчука і Соловія є речами, які безсумнівно гостро виділяються з його дотеперішньої творчості. Дати постановня не міняють суті справи.

Говорити про його «психологізм», тобто аналізувати ці речі я не збираюся, бо, просто кажучи, я його ще не збагнув, може тому, що він самим автором не зовсім усвідомлений, тому не дуже маркантний, появляється у формі натяку. У кожному випадкові, знаючи Гуцалюка, знаємо, що він людина вперта, людина з здоровою ціхою мистця.

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла в українському перекладі повість білоруського письменника

ВАСІЛЯ БИКАВА

МЕРТВИМ НЕ БОЛИТЬ,

найвизначніший твір у радянській прозі про другу світову війну.

Ціна в США — 2,5 дол.; в Німеччині — 10 нм.; в інших валютах рівновартість останньої суми.

Замовлення адресувати до:

„Prolog“, Inc., 875 West End Ave, Apt. 14 B,
New York, N. Y. 10025, U. S. A.

або до видавництва «Сучасність».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

**ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: НАПЕРЕДОДНІ РОКОВИН
БЕРЕЗНЯ 1917**

Непоправні оптимісти з більшим чи меншим нахилом по-люзіо-ністськи трактувати суспільні справи української емігрантської громадськості напевно сподівалися, що 50-річчя української національної революції відзначатиметься нашою діаспорою тривалішими конкретностями, ніж, наприклад, маніфестаційними зверненнями в справі влаштування урочистих вечорів (що їх у нас чомусь назвали «академіями») з промовами та доповідями, виголошуваними звичайно з нескладним патріотичним патосом. Щоб не було жадних непотрібних непорозумінь, відразу підкреслюю, що винятком можна б уважати «Заклик до українського громадянства» від 26 жовтня 1966, підписаний колишніми членами українських парламентів, хоч і тут треба б багато дечого бажати.

У цьому році з доручення імперіального центру в Москві відзначатимуть в усьому східньому бльоці, зокрема в національних республіках Радянського Союзу, 50-річчя т. зв. «жовтневої соціалістичної революції», і то відзначатимуть з найбільшою спектакулярною помпезністю. Про це дуже виразно говорить окрема постанова ЦК КПРС з датою 4 січня 1967, опублікована 8 січня в усій радянській пресі, в тому числі також і в київських «республіканських» газетах. Постанова нескінченно довга — вона заповняє понад одну сторінку (великого формату) в московській «Правді» чи «Радянській Україні»; вона написана сірою штапованою мовою; її зміст невибагливо нудний та шаблонний. Інакше й бути не може. Одночасно ця постанова є, мабуть, одним з найклясичніших зразків марксистсько-ленінського спотворення та фальшування історії і діялєктичного лакування підрадянської дійсности. Метою постанови є, між іншим, довести «рівноправність усіх націй та народностей», які «згуртувались у незламний Союз Радянських Соціалістичних Республік» і які «утвердили нерушиме соціалістичне братерство» між собою.

Але сьогодні нам не йдеться про це.

Близько три тижні після «січневого пленуму» всесоюзного ЦК в Києві відбувся пленум ЦК КП України, завданням якого було пристосувати московські рішення до вимог, специфічних для Української РСР. Тому зміст всесоюзної постанови був поширений також тематикою про «50-річчя встановлення радянської влади на Україні». І знову не варто уточнювати ті чи ті спотворення та фальшу-

вання історії або докладніше коментувати ті чи ті лакування шорсткої дійсности на Україні. Постанова ЦК КПУ від 23 січня 1967 (опублікована в київській «республіканській» пресі за 26 січня) також з свого боку наголошує «торжество ленінської національної політики» і повторює всі вже давно відомі штампки з арсеналу російсько-більшовицької пропаганди. На цьому місці треба звернути спеціальну увагу тільки на два пасуси в «київській постанові», яких немає в «постанові всесоюзній». ЦК КПУ закликає «підвищувати політичну пильність» і «давати рішучу відсіч ідеологічним диверсіям імперіялістів та їх агентури — українських буржуазних націоналістів».

У промові Петра Ю. Шелеста на цьому пленумі уточнено, щоб розуміти на теперішньому етапі під окресленням «ідеологічні диверсії». Перший секретар ЦК КПУ (він же «член політбюра ЦК КПРС») уточнив це так:

«До 50-річчя жовтня по-своєму готуються і наші запеклі вороги — імперіялісти та їх лакеї українські буржуазні націоналісти. Вони все роблять, щоб принизити історичне значення жовтневої революції, дискредитувати успіхи комуністичного будівництва в нашій країні, підірвати віру народів в ідеї марксизму-ленінізму» («Радянська Україна» від 26 січня).

У передовій «Радянської України» від 27 січня знову сказано і про «підвищення політичної пильности» і про «рішучу відсіч...», що їх «пленум ЦК КПУ вимагає від усіх партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій». При цьому, здається, не треба аж з'ясовувати, що під окресленням «українські буржуазні націоналісти» розуміється вся українська самостійницька еміграція, не зважаючи на її ідейно-програмове зрізничкування.

Отож у контексті цього тричі висловленого твердження можна б поставити питання: а що фактично зробили ці «українські буржуазні націоналісти» напередодні роковин березня 1917, щоб «принизити», «дискредитувати» чи «підірвати» те все, що вихваляють обидві вище згадані постанови та їх автори? Відповідь на так поставлене питання мусимо дати ми всі, не зважаючи також на наше ідейно-програмове та політично-групове зрізничкування. Заклики, звернення або інші різні проекти чи «наступальні» газетні статті не в силі протистояти широко закросній кампанії, що її реалізуватиме Москва в цьому році для «звеличення жовтня», зокрема в ділянці «науково-дослідної» інформації, призначеної для міжнародної громадської думки. Не замикаймо очей на те, що й західня публіцистика, тобто публіцистика всього некомуністичного світу, також висловлюватиметься з приводу ювілейного року «жовтневої революції» і аналізуватиме та коментуватиме події буремного 1917 року радше в російсько-більшовицькій інтерпретації, мовляв, на просторах колишньої царської колоніальної імперії велася «громадянська війна», йшла «велика соціяльна революція» тощо. Аспект національних ви-

звольних революцій неросійських народів буде цією публіцистикою поставлений на найзадніший плян (у кращому випадку), а то й цілковито промовчаний. Це все робитиметься згідно з засадами: «Переможця ніхто не судить» і «Горе переможеним».

Але не тільки публіцистика йтиме у фарватері російсько-більшовицьких інтерпретацій. Робитиме те саме також і західня історична наука, бо й у ній задомашнилася, за незначними винятками, російська номенклатура в оцінці окремих явищ східноєвропейської революції 1917 року. Сказане не є жадним перебільшенням: перегортаючи сторінки різних чужомовних історичних журналів та наукових публікацій, кожна неупереджена людина може переконатися щодо майже патологічного русофільства західніх істориків і тих, «хто такими себе вважають».

Невже ці факти турбують Петра Юхимовича — з ласки Москви «володаря комуністичних душ» на Україні? А, може, він «дмухає на холодне», щоб українські буржуазні націоналісти» нарешті не запрагнули таки «по-своєму готуватися до 50-річчя жовтня» і щоб з науковою об'єктивністю не викрили всього фальшу російських великодержавних шовіністів ЦК КПРС — у минулому і тепер? Саме 50-річчя великої революції на Сході Європи з її національними трагедіями могло стати для української науки та політики на чужині актуальним приводом, щоб до кінця «принизити історичне значення жовтневої революції», яка була контрреволюцією для збереження російської імперії і ножем у спину національних революцій неросійських народів. А зробити це можна було не брошурами з пласким, пропагандистським змістом.

Ми досі не видали збірника документів якоюсь світовою мовою, які засвідчили б про державне будівництво з доби Центральної Ради аж до проголошення Української Народної Республіки самостійною, суверенною, ні від кого незалежною державою українського народу так, як це зробив, наприклад, Александер Ф. Керенський у співпраці з Робертом Р. Бравдером про добу російського Тимчасового уряду.¹⁾ Ми навіть не упорядкували таких документів для друку і не видали їх українською мовою; збірники, упорядковані Павлом Христюком є сьогодні бібліографічною рідкістю, і звичайний смертник немає доступу до них.

Можна було б в чужомовному перекладі (приспосованому для чужинецького користувача та читача) видати «Історію України, 1917-1923 рр.» Дмитра Дорошенка, зокрема I том (Доба Центральної Ради. Накладом д-ра Осипа Цюпки, Ужгород 1932, 437 + XXI стор.). Ця книга сьогодні була б також бібліографічною рідкістю, якби в Нью-Йорку в 1954 році не появилася її друге видання, на яке, до речі,

¹⁾ „The Russian Provisional Government, 1917“. Documents. Selected and edited by Robert Paul Browder and Alexander F. Kerensky. Vol. 1-3, Stanford 1961.

посилаються тепер західні історики з молодшої генерації, які за-торкують питання 1917 року. Ми слухно пишаємося дослідною монографією Джона С. Решетара,²⁾ але ж не можна в «солодкому самозадоволенні спочивати на лаврах» і обмежуватися цим єдиним виданням.

Знову почну речення з «можна ж».

Можна ж було вможливити декому з-поміж істориків молодшої генерації дослідити документи в архівах таких країн, як Англія, Франція, США, Італія, Бельгія та Японія, щоб встановити, як їхні дипломатичні канцелярії та міністерські кабінети сприймали події української революції і встановлення національної влади на Україні. В листопаді 1917 «перекочували» військові місії деяких цих країн з російської Головної військової квартири («ставки») в Могилеві до Києва, звідки вони напевно інформували про тодішню ситуацію на Україні. В пресі цих країн були відповідні відгуки на події в українській столиці. Відомо, що у французькій палаті депутатів при кінці 1917 і на початку 1918 років велася палка дискусія з приводу участі представників уряду УНР у прелімінарних та офіційних мирових переговорах у Бересті, при чому ставлено питання, як погодити відповідні заяви тодішнього народного міністра закордонних справ Олександра Шульгина на адресу французького дипломатичного представника в Києві, ген. Табуї, з вище згаданою участю. Ці досліди могли б дати документаційний матеріал для збірника скажім, під назвою «Антанта й Україна в світлі дипломатичних нот та документів — 1917 рік». Далі можна б упорядкувати такі документи, парламентські дебати і голоси преси для збірників про 1918-20 роки. Це одне з важливих завдань українських наукових установ на чужині, виконуване при фінансовій допомозі «громадсько-політичних централей» у стилі УККА чи КУК.

З належним визнанням треба позитивно оцінити факт, що напередодні 50 роковин 1917 року Східноєвропейський дослідний інститут ім. Вячеслава К. Липинського у Філядельфії видав збірник українських документів у віденських архівах, упорядкований Теофілем Горникевичем.³⁾ У цьому збірнику є окремий розділ, у якому зібрано частину документів, що стосуються доби Центральної Ради, в тому числі тодішні німецькі переклади III і IV універсалів. Говорю про «частину», бо в першому томі відсутні такі документи, що зберігаються у віденському Державному архіві та архіві цісарського двора (одна установа під німецькою назвою «Гавз-, Гоф- унд

²⁾ John S. Reshetar, „The Ukrainian Revolution — 1917-1920“, Princeton 1952.

³⁾ „Ereignisse in der Ukraine, 1914-1922“ (Deren Bedeutung und historische Hintergründe). Bearbeitet von Theophil Hornykiewicz. Serie I-IV, Band 1. W. K. Lypynsky Osteuropäisches Forschungs-Institut, Philadelphia (USA) 1966, XXXVI + 450 S.

Штатсархіф») — відділ «Політичний архів», фонд «Переговори з Німеччиною», картон 504:

а) Пам'ятна записка міністра закордонних справ графа О. Черніна від 20. 3. 1917 про небезпеку іриденти національностей Австро-Угорщини, де він заспокоює «коронну раду», що «революція в Росії не приведе до втрати Галичини»;

б) Його протокольна записка від 1. 8. 1917 про дипломатичну розмову з німецьким заступником державного секретаря закордонних справ фон Штуммом, який поінформував Черніна, що «українці жадатимуть від Австро-Угорщини прилучення Холмської губернії і території Східньої Галичини, заселеної українцями», на що Чернін відповів, що «в рамках Монархії (австро-угорської — В. П. С.) не можливо встановлювати і визнавати право народів на самовизначення»;

в) Телеграма Черніна до австрійського амбасадора в Бересті фон Мерей від 17. 12. 1917 з приводу прибуття до Берестя української делегації, мовляв, цей факт не повинен би мати впливу на Австрію, «бо ми не визнаємо за нашими національностями права на самовизначення, і якщо російські владарі визнають самостійність України, це виключно російська справа, в яку нам не треба втручатися».

(Читач вибачить нам ці предовгі цитати, однак вони потрібні на те, щоб довести, що документи не вільно упорядковувати суб'єктивно за своїм власним смаком. До речі, згаданий збірник документів заслуговує на окрему простору рецензію).

Згадані приклади, які подано тільки для ілюстрації теми і які не вичерпують її, є саме тими «тривалішими конкретностями», про що була мова на початку статті. Таких «конкретностей» могли сподіватися безілюзійні реалісти від громадських діячів — політиків та науковців. Того роду «конкретності» примусили б партійних політбюрократів у Києві (а також їхніх наказодавців — політбюрократів у Москві) дозволити більш правдиво та об'єктивно насвітлювати події на Україні в 1917 році і обережніше стосувати діалектику спотворювання та фальшування історичних фактів. Вони примусили б їх також визнати, що «більшовицькі організації» на Україні в добу Центральної Ради були, політично оцінивши, мікроскопічною силою, зданою виключно на військову «братню допомогу переміжного пролетаріату Петрограду і Москви». З другого боку, того роду «конкретності» мали б шансу впливати на західню публіцистику та історичну науку. Шумні заклики, патетичні звернення, «академії» з шаблонними програмами чи іншого роду пропагандистські маніфестації таких шанс не мають. А зокрема вони не в силі «принизити історичне значення жовтневої революції» аж так, щоб цього відчували на своїй шкурі ті, що в Кремлі і на київській вулиці Кірова. А передусім вони не спроможні, щоб про таке «приниження» чи про «дискредитацію комуністичного будівництва» почув український народ на рідних землях.

РОМАН РАХМАННИЙ: ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ РСР: 1967

Майже 50 років тому українські вояки Волинського полку в російській царській армії своєю відмовою стріляти по демонстрантах у Петербурзі відкрили двері для великої революції в «тюрмі народів» — царській Росії. Протягом 1917 року на території України, поряд з соціальною революцією, спільною для всіх народів російської імперії, поступово розвивалася й українська національна революція. Вона завершилася відновленням української суверенної держави, в межах якої постали всі можливості для української вільної преси.

Коли ж північний агресор захопив збройними силами територію України і встановив там свою сателітну республіку УРСР, пропагандистом ідейно-політичної концепції того російсько-українського співіснування стала партійно-державна преса, а згодом ще й радіо і телебачення.

Розвиток засобів масової інформації на Україні за радянської влади був такий же бурхливий і трагічний, як бурхливими і трагічними були суспільно-економічні, політичні й культурні процеси в усьому Радянському Союзі за останнього півстоліття. Нині, на порозі 50-річчя революції 1917 року і в час докорінних змін у всьому світі, важливо розглянути становище і характер преси, що остаточно вже оформилася протягом тривалого існування «суверенної радянської української республіки». Не зважаючи на численні свої недоліки, ця преса має значний вплив на мислення мешканців України. На основі розсудливої аналізи й оцінки тієї преси в її нинішньому вигляді український журналіст поза межами батьківщини може і повинен уточнити своє ставлення до журналістики в Українській РСР.

Отож на порядку денному є в нас наступні питання: що являє собою преса УРСР напередодні роковин революції 1917 року? Який її характер? Чи і якою мірою вона виконує ролю «слова на сторожі» прав свого народу? А врешті, як повинні вільні українські журналісти ставитися до журналістів Української РСР за теперішньої ситуації на Україні та у світі?

Овіяні такими думками, беремо до рук часописи й журнали, ви-

Цей есей, з незначними скороченнями, автор прочитав як доповідь на другому з'їзді українських журналістів Північної Америки в Торонто 5 листопада 1966 року. Читач має змогу познайомитися з оцінкою характеру преси УРСР на основі даних про неї до листопада 1966 року.

давані на Україні, та на їхніх сірих сторінках шукаємо відповідей на запитання, що тривожать сьогодні наші душі. А сторінки періодичних видань на Україні, не зважаючи на деяке урізноманітнення останнім часом, далі такі сірі й одноманітні, що, мабуть, не одному читачеві трапляється пригода, про яку розказував один наш дотепний земляк: «Якось то сплю, — каже він, — і сниться мені, що читаю великий твір великого радянського письменника. Прокинувся, а й справді — я таки читав великий твір великого радянського письменника».

Подібне враження переживаємо під час читання періодичної преси з Української РСР. Будь-хто з нас міг би виправдано сказати: «Сплю і сниться мені, що я читаю українську радянську газету. Прокідаюся, і... справді: я таки читав газету з УРСР!»

Однак веселість покидає вас швидко. Чим довше зачитуєтеся тамтешніми періодичними виданнями, чим більше захоплюєте їх в обсяг вашого спостереження, чим ґрунтовніше аналізуєте їхню структуру, зміст, характер і роботу серед читацьких мас, тим більшим гнівом священного обурення наливається ваше серце, і тоді навіть сон тікає з ваших очей. Після щирих дебатів із самим собою ви хоч-не-хоч мусите зробити висновок, що його я кладу в основу одних міркувань: преса Української РСР — колективний пропагандист російського колоніалізму на Україні!

Сторонній читач цих рядків може зауважити зовсім щиро: хіба аж так погано з українською пресою на радянській Україні? Адже там виходить стільки часописів і журналів українською мовою, та ще й тиражами, які навіть не снилися нашим предкам під царсько-російською чи під цісарсько-австрійською займанщинами! Крім того, українська мова лунає в радіо і в телебаченні...

Так, це зауваження не позбавлене ґрунту. Протягом останніх 49 років преса на українських землях зробила з цього погляду великий крок вперед. Якщо прирівнювати нинішню кількість і нинішні тиражі періодичних видань на Україні з кількістю і тиражами українських часописів і журналів до 1917 року, тоді можна сказати, що преса УРСР справді могутня.

Сьогодні на Україні виходить 930 газет, а серед них м. ін. 16 республіканських, 33 обласні, 7 міжобласних комсомольських, 27 міських, 46 міськрайонних, 348 районних, 450 багатотиражних газет на підприємствах. Середньоразовий тираж щоденних газет — 21 мільйон 65 тисяч примірників. По колгоспах і радгоспах є 1 500 різних багатотиражних видань. Поряд з цим в УРСР виходить 250 журналів і видань журнального типу річним тиражем близько 78 мільйонів примірників («Культура і життя», 5 травня 1966).

Значно збільшилися кадри журналістів. У періодичній пресі, в радіо й телебаченні працює близько п'яти тисяч журналістів. Крім того, в «обласних, міських, районних газетах зараз співробітничает

154 500 позаштатних кореспондентів» («Радянська Україна», 20 і 21 вересня 1966).

Якби в 1917 році на українських землях була принаймні одна третина того всього — часописів, журналів, працівників друкованого й живого слова, тоді, мабуть, ніхто в світі не сумнівався б щодо існування української нації та щодо конечности негайного її самовизначення. Українська Народна Республіка, утворена в листопаді 1917 року, напевно перетривала б внутрішні труднощі та зовнішню агресію. Однак тоді цього всього на Україні не було, тому й боротьба за самовизначення українського народу була тяжка, а її результати — незадовільні.

На жаль, ще й сьогодні — коли на Україні є понад 2 560 періодичних видань, а на 1 000 осіб припадає 540 примірників щоденних газет (більше, ніж в Англії), до справжнього самовизначення українського народу ще так само далеко, як далеко було до нього приблизно в березні 1917 року. Не зважаючи на свою могутню пресу і тисячі журналістів, УРСР далі є лише провінційним краєм російської імперії. Такою провінцією вважає її московська влада; такою втримує її сама київська влада; такою мислять її й пересічні мешканці України; тому провінційним краєм Росії вважають її уряди капіталістичних і комуністичних держав.

I

Одною з головних причин цього сумного явища є саме обставина, що преса УРСР не є українською пресою в нормальному розумінні цього слова. Вона є насправді одним з двох головних помічників російської комуністичної партії у здійсненні т. зв. «демократичного централізму» в СРСР (Про ленінські засновки «демократичного централізму» див. «В. І. Ленін про Україну», Київ, 1957, стор. 327-333).

Першим і найвпливовішим помічником компартії СРСР у цьому відношенні є радянські збройні сили; нині радянська армія — такий самий русифікуючий і нівелюючий чинник, як ним була російська армія за царату, про що так влучно свого часу висловився Ленін.

Другим після збройних сил найвпливовішим помічником компартії в СРСР є саме радянська преса разом з радіомовленням і телебаченням. Радянські журналісти, з 1959 року почавши, організовані в Спілку журналістів СРСР, що нараховує 43 тисячі членів. Як висловився голова цієї спілки Д. П. Горюнов на другому з'їзді журналістів СРСР (28 вересня 1966), це — «найчисленніше з усіх творчих об'єднань нашої країни», себто Радянського Союзу. Зате Спілка журналістів України є лише одним із найбільших «загонів» тієї 43-тисячної всеросійської армії працівників преси, радіо й телебачення, які звать себе радянськими журналістами («Літературна Україна», 20 вересня 1966).

Характер преси і журналістики в УРСР визначається традиціями саме тієї всесоюзної преси й журналістики. Звичайно, це російські традиції. Вся УРСР щорічно відзначає лише всесоюзний День преси — 5 травня, бо це дата появи першого випуску російської комуністичної газети «Правда». Очевидно, родовід української преси треба було б розпочинати принаймні від появи «Зорі галицької» (1848). Українська радянська преса могла б розпочинати свій родовід з дня появи, наприклад, «прогресивної» газети для селян «Хлібороб» (Львів, 1891) або від часопису «революційного пролетаріату» — «Вперед», що виходив у Києві 1897 року. Однак ці дві й інші «прогресивні» українські газети часово випередили появу Ленінських видань — «Іскри» (1900) і «Правди» (1912); нав'язування до їхніх традицій було б наочним «українським націоналізмом». Зате відзначенням лише т. зв. всесоюзного Дня преси (себто роковин російської газети «Правда») журналісти УРСР різко підкреслюють принцип єдності України з Росією та принцип невіддільності української радянської журналістики від російської в одній державі. Для українців ці принципи обов'язкові так, немов би не було революції в Росії 1917 року, немов би не існувала ніяка українська держава після тієї революції та немов би українському народові не було «гарантоване право на відокремлення». Як за царату, так і нині українську журналістику в УРСР трактують як органічний аспект загальноросійського суспільного процесу і громадської та політичної думки.

Принципи роботи преси УРСР є теж російськими комуністичними принципами. Журналіст на Україні мусить всеціло визнавати ленінську тезу про те, що, мовляв, преса може бути лише «знаряддям» комуністичного руху¹⁾ або, як це уточнив згодом Сталін, «трансмійним пасом» між партією і народними масами.²⁾ Завданням членів комуністичної партії, а особливо комуністичної преси, є «переконати відсталі елементи» суспільства³⁾ в тому, що, як доповнив згодом Сталін, «політика партії правильна.⁴⁾ Таким чином, партія — це учитель і провідник мас; преса — вірний помічник партії, колективний пропагандист, колективний агітатор і колективний організатор мас. Згідно з цією концепцією преси в радянському суспільстві, журналісти України вважають, що «газети і журнали, радіо і телебачення покликані допомагати партії формувати нову людину» («Радянська Україна», 18 вересня 1966).

Від цієї теоретичної вимоги залежить практичний зміст преси в сучасній Україні. Тамтешня преса послідовно пропагує, як життєвий факт, тезу: для мешканців України є лише одна держава, одна країна — СРСР. В усіх статтях і замітках тієї преси Радянський Союз

¹⁾ В. І. Ленин, Сочинения (Москва, 1927-1930), т. IV, стор. 114.

²⁾ Печать страны социализма (Москва, 1939), стор. 64-71.

³⁾ Ленин, Сочинения, т. X, стор. 95.

⁴⁾ J. Stalin, Leninism (New York, 1932-33), I, 45.

зветься «вітчиною» або «батьківщиною» (з великої літери). При рідких згадках про Україну, як батьківщину, вживається малої літери, щоб підкреслити регіональність цієї країни. Єдиним хазяїном у великій «вітчині» є всесоюзна (російська) компартія. Української компартії (такої, як Угорська соціалістична партія, Польська об'єднана робітничая партія чи Болгарська компартія) на Україні нема. Як показує сама назва «Комуністична партія України» (а не Українська комуністична партія), це — територіальна секція всесоюзної компартії.

То ж бути помічником партії на Україні означає для українського журналіста буквально: бути помічником всеросійської комуністичної партії. Не зважаючи на всю вірність преси УРСР цим основним принципам віри і праці, позиції того помічника партії дуже слабкі як в СРСР, так і поза його межами. Хоча УРСР — член Об'єднаних Націй, її спілка журналістів не належить до Міжнародної організації журналістів (центр у Празі); її членом є лише всесоюзна Спілка журналістів СРСР. Поряд з цим вплив преси УРСР на всесоюзні справи буквально ніякий, хоча щодо кількості періодичних видань і журналістів Українська РСР поступається місцем лише Російській СФСР. Офіційну думку всесоюзної партії та радянського уряду висловлюють лише центральні (себто російські) часописи. Республіканська преса може основні «тези» центру, подані в центральній пресі, лише пропагувати і розповсюджувати серед своїх читачів. Щоб зберегти одностайність російської центральної думки і слова в журналістиці всіх республік, областей і районів, туди щоденно пересилається по радіо і телефоном редакційна стаття «Правди».⁵⁾

Ось так централізована преса зосереджує свою увагу не на інформуванні читача про події і справи на Україні та по чужих країнах, а на агітації за проведення в життя постанов московського центру щодо економіки, на пропагуванні марксо-ленінізму, зручно достосованого до потреб російської комуністичної імперії. Все це згідно з вимогами ленінської концепції про характер і роль преси в радянському суспільстві. Як організатор мас, преса УРСР виконує роль колективного бюлетеня розпоряджень і повідомлень партії та урядів — всесоюзного і республіканського. Таким чином вона становить частину великодержавної адміністрації. Її можна прирівняти до рекламних оголошень, що їх друкує окремо або на сторінках газет капіталістичне підприємство з метою заохочувати покупців купувати його вироби чи користуватися його послугами.⁶⁾

⁵⁾ Про роль «Правди» серед часописів у СРСР див. А. Gaev, „Pravda and the Soviet Press,“ Studies on the Soviet Union: Institute for the Study of the USSR, vol. I (July, 1957), 86-94.

⁶⁾ Про «незалежність» більшовицької преси див. Ленин, Сочинения, т. VII, стор. 386-392.

II

Які продукти, вироби або послуги пропонує українському читачеві преса УРСР? Як вона виховує нову людину в тій «суверенній українській радянській республіці»?

Як видно із сторінок періодичних видань, преса УРСР вважає своїх читачів лише частиною народних мас російського великодержавного простору. Це т. зв. «радянський народ» або люд в народницькому розумінні. Свою республіку вона вважає лише за одну велетенську союзну виробничу ділянку, на якій мешканці випадково звуть себе українцями. Їм забезпечено певні умови прожитку, праці та культурного розвитку, але вся їхня лояльність належить тільки всесоюзній партії, а через неї — російській великодержаві, що тепер зветься СРСР.

Звичайно, із-за формальної побудови такого «союзу» та із-за деяких державницьких прикмет Української РСР журналісти на Україні часто попадають у складні ситуації. З одного боку, їх зобов'язує теза про невід'ємність України від Радянського Союзу та про її довічне «воз'єднання» з Росією. З другого боку, час від часу їм доводиться представляти УРСР, як «цілковито суверенну державу з розширеними міжнародними зв'язками». Але навіть в УРСР буває тяжко переконати «відсталі елементи» населення, що така лінія компартії та московської влади правильна і що вона справді відзеркалює прагнення українських народних мас: учні і студенти не раз запитують, як розуміти процес розвитку УРСР, яка є союзною республікою і водночас членом Об'єднаних Націй («Український історичний журнал», ч. 4, липень-серпень, 1959, стор. 116-120. Л. Паламарчук, «Україна на міжнародній арені», «Комуніст України», ч. 3, березень 1963, стор. 44-53). Все таки журналісти УРСР щоденно силкуються розв'язувати свою «квадратуру кола», і тому, буває, вони нині хвалять те, що недавно гудили, або заперечують свої власні вчорашні твердження. Дух організованої брехні витає над сторінками періодичних видань УРСР.

Цим я не хочу сказати, що радянська преса орудує тільки неправдою. В основному там не вигадують фактів, а тільки кожний факт і кожну справу розглядають з особливої точки зору, під кутом т. зв. партійности. Ленін перестерігав своїх прихильників і журналістів, що справжній марксист не сміє писати «об'єктивно», бо, з'ясовуючи якусь справу об'єктивно, він мимоволі може стати захисником даної справи. На думку Леніна, марксист повинен свідомо протиставити «буржуазній об'єктивності» партійний суб'єктивізм — «партійність»; себто оцінку кожного факту, кожної події та кожної ситуації з погляду т. зв. революційного пролетаріату. («Краткий философский словарь», Москва, 1929, стор. 198-199). Послідовно, його співробітник В. В. Куйбишев пригадував працівникам ТАРС, що інформація це — «насамперед... агітація, тобто не беззубе, без-

стороннє повідомлення фактів, а добір фактів у такому вигляді, в такому порядку, щоб вони самі кричали за нас, за нашу справу» («Радянська Україна», 5 травня 1950).

Нічого дивного, що преса УРСР часто вибирає з тисячі важливих фактів одну дрібницю і роздмухує її до неприродних розмірів, узагальнює випадкове. Іншим разом радянські часописи применшують важливу подію або цілковито промовчують пекучу проблему.⁷⁾ Знаючи той підхід до звітування вістей і аналізи вістей та коментування проблем, ми в нашій оцінці преси й журналістів УРСР конечно мусимо брати на увагу не лише те, про що вони пишуть, але й також те, що вони промовчують. Бо промовчуванням окремих фактів чи проблем у пресі УРСР пропагується російський колоніалізм такою самою мірою, як перенаголошуванням дрібниць і сповідних користей із спілки України з Росією.

Ось, наприклад, преса УРСР послідовно промовчує або всіляко применшує факт, що УРСР до 1923 року мала ширші міжнародні зв'язки, ніж сьогодні. Промовчується разуючий факт, що за володіння Сталіна-Молотова 1944 року Україні було повернене право на міністерство оборони, а за «колективного керівництва» уряд УРСР далі не має ніякого голосу в питаннях оборони власної державної території. УРСР не є членом Варшавського пакту, хоча вона несе на своїх плечах найбільші (після Росії) тягарі оборонного бюджету СРСР. А втім за будь-якої війни в Східній Європі Україна була і буде першою жертвою агресії. Тим часом в УРСР (та в усьому СРСР) всіляко применшується вклад українців у воєнно-оборонні зусилля союзної великодержави. До осені 1964 року друга світова війна звалася в радянській публіцистиці (й історії) фактично тільки російською вітчизняною війною. Щойно в роковини звільнення України від німецької окупації, коли до Києва прибув (після усунення М. Хрущова) з новими інструкціями Анастас Мікоян, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест заявив публічно: «Компартія України, український народ виховали і висунули з свого середовища ряд талановитих воєначальників і полководців — офіцерів, генералів, адміралів, маршалів Радянського Союзу, які в роки Вітчизняної Війни командували полками, з'єднаннями, арміями і фронтами» («Радянська Україна», 18 жовтня 1964). Далі він подав вперше офіційні дані, які мали повитися в шостому томі «Історії великої вітчизняної війни»: за мужність відзначено в тій війні понад дві тисячі українців орденом героя СРСР, а в цілому відзначено медалями і орденами понад два з половиною мільйонів українців.⁸⁾

Про цей важливий аспект преса УРСР мовчала цілих 20 років.

⁷⁾ Gaev, *ibid.*, 93.

⁸⁾ История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941-45 (Москва, 1965), т. VI, стор. 155.

За той час в УРСР появилoся багато праць, нарисів, спогадів про «вітчизняну війну»: всі вони мали характер російського звітування про російську війну навіть якщо авторими були українці. Вистачить прочитати спогади С. А. Ковпака і огляди його писань у пресі УРСР. У жовтні 1964 року вперше на порядок денний висунено факт важливої ролі українців у війні народів СРСР проти нацистської Німеччини. Зробивши це, московська влада на коротку мить і сповидно відкрила двері на незайману до того часу царину радянського українства. Однак «відповідальні редактори» газет в УРСР (мабуть, маючи таємні інструкції контрольних органів партії) не розвинути тієї теми в редакційних статтях і своїм мовчанням придушили ентузіязм частини населення, а зокрема молоді УРСР, бо побоювалися, що той ентузіязм міг би розвинутися в радянський український патріотизм.

Нині життя УРСР далі тече своїм провінційним, консервативним руслом у російське консервативне море. Військове діло далі вважається там привілеєм вищої раси комуністів — російських комуністів. Військові традиції в УРСР можуть бути лише російськими військовими традиціями, досвідом російської армії обох періодів історії — царського і радянського. Цю тезу підтримує і наполегливо пропагує преса УРСР. Якщо там попадаються зрідка згадки про українців — полководця, вояка, партизана чи підпільника, то нарис складено так хитро, що читач ніколи не певний у тому, хто вони такі: росіяни, білоруси, поляки чи українці. Інколи тільки місце народження, прізвище або інші посередні дані натякають на їхнє українське походження. Наочним прикладом нехтування українських військових традицій є обставина: під час війни багато офіцерів радянської армії відмовлялися прийняти орден Б. Хмельницького, бо вважали його невідповідним відзначенням їхньої мужности в боротьбі за Росію.⁹⁾ Проти цих проявів російського великодержавного шовінізму ніколи не виступала преса УРСР.

Военно-патріотичне виховання на Україні проводить, звичайно, російськомовна преса. Щоправда, воякам радянської армії не заборонено читати українські часописи, якщо вони розташовані на території УРСР, але для тих вояків існують спеціальні російськомовні газети. У Київській військовій окрузі виходить газета «Ленинское знамя» за редагуванням П. О. Шурлакова. Як усі інші російськомовні часописи на Україні, ця газета виходить на кошти мешканців УРСР. Це не перешкоджає редакції уникати на її сторінках навіть такого вислову, як «український воїн».

Та не лише у військовій галузі прикметник «український» вважається націоналістичним і забороненим для правовірного радянського журналіста. Цей прикметник вільно вживати лише в таких сло-

⁹⁾ Alexander Werth, *Russia at War: 1941-1945* (Pan Books Ltd., London, 1965), p. 671.

восполученнях, як «український пейзаж», «український фолклор», «українська література», «український колгосп», ну, і звичайно в офіційних назвах, як Українська РСР. Але не в назвах газет чи журналів! За винятком двох-трьох видань спеціалізованого характеру («Український історичний журнал», «Український біохімічний журнал») назви переважної більшості видань в УРСР є перекладом або калькою російських видань, що виходять у Російській Федерації. Частина видань має назви неутрального характеру («Культура і життя») або територіального пов'язання, як «Комуніст України» чи «Молодь України». Такий масовий журнал, як «Радянська жінка» (975 000 примірників), ні назвою ні змістом не пригадує своїм читачкам про українські національні пов'язання чи традиції. А вже нічого говорити про часопис «Зірка» з його понадмільйонним тиражем. Все це сірі загальнорадянські часописи, які могли б появлятися російською або білоруською мовою на Україні, і ґрунтовної різниці не було б. Про такі видання можна сказати те саме, що свого часу сказав про українські пейзажі художників УРСР О. Довженко: «Може, Україна, а може й Аргентина...»¹⁰⁾

Справжнім стахановцем у цьому відношенні є щоденна газета «Радянська Україна», орган ЦК КП України та ради міністрів УРСР. У редакційних статтях часопису зі свічкою треба шукати за словом «український», хоча зміст передових стосується буквально мільйонів читачів — мешканців і трудовиків України. У статті з приводу «Дня преси» 1966 року відповідальний редактор А. Рябокляч добився не абиякого успіху: на 174 рядки дрібного друку він зумів не вжити ні разу прикметника «український», хоча йшлося й про день преси на Україні. Є там прикметники: «радянська» (людина), «комуністична» (правда), «марксо-ленінський» (світогляд), «американський» (долар), «італійська» (ліра), «жовта» (преса)... Ні разу не згадано слова Україна чи УРСР, а тільки «наша республіка»; нема згадки про будь-яке українське періодичне видання, не відмічено складного і трагічного розвитку української преси. Зате двічі згадано Росію, один раз Радянський Союз, а три рази московський часопис «Правда» («Радянська Україна», 5 травня 1966).

І подумати лише, що ця редакційна появилася друком не в глухі часи царського володіння над Україною, скажімо, в журналі «Харьковский Демокрит», який виходив за царя Олександра I (1816) і видався «шайкою рифмачей» (як вони самі себе звали)¹¹⁾; ні, ця стаття появилася 1966 року в «суверенній радянській Україні», в органі партії та уряду тієї «держави», та вийшла з-під пера досвідченого журналіста-українця. У тому ж випуску «Радянської України» подібне мистецтво малоросійського вихильсника в журналістиці яскраво де-

¹⁰⁾ М. Рильський, Про мистецтво (Київ, 1962), стор. 30.

¹¹⁾ П. М Федченко, Матеріали з історії української журналістики (Київ, 1959), стор. 28.

монструє В. Ковтун, заступник завідувача відділом пропаганди й агітації ЦК КП України («Радянська Україна», 5 травня 1966).

Я не придираюсь до окремих слів чи дрібничок, щоб довести свою тезу. Це могли б бути справді несуттєві дрібниці, якби вони не повторювалися з залізною послідовністю і якби вони не надавали пресі України одностайного вигляду; ці сповідні дрібнички є ознаками плянної пресової політики. У редакційних та інших статтях редакторів газет на Україні проводиться наполеглива агітація за кращі врожаї, за збільшений видобуток мінералів, за підвищення виплавки чавуну, за збільшення продуктивності, потрібної для союзної великодержави. Водночас ті самі редактори ніколи не назвуть своїх земляків — хліборобів, доярок, фабричних робітників, гірників, механіків, моряків і вояків — українцями чи українками, а тільки «радянськими людьми». Навіть племінна худоба в УРСР має свої питомі назви, залежно від породи, а тільки синів і дочок української землі позбавлено їхньої власної національної назви.

А втім журналісти УРСР ледве чи коли звуть себе самих українськими журналістами, ледве чи вони будь-коли натякають на свій обов'язок служіння своєю працею українському народові. В переважній більшості вони виконують, як «журналісти України» (є така географічна назва частини російської великодержави!), роботу, визначену їм наказодавцями в Москві, і за свої безликі писання отримують премії від... уряду УРСР: з нагоди «Дня преси» 135 журналістів і пропагандистів отримали в 1966 році, від Комітету по пресі при Раді УРСР, почесні грамоти за всі свої творива («Культура і життя», 6 травня 1966. Зразком низькопробної журналістики є збірка репортажів Д. Цмокаленка «Таємниці далеких берегів», Київ, 1965).

У посланні ЦК КП України «Другому з'їздові журналістів України» від 20 вересня 1966 офіційно підтверджено ту лінію: «Партійна преса повинна бути колективним пропагандистом, агітатором і організатором... бойовим помічником партії в усій її політичній та організаційній діяльності... Преса, радіо і телебачення покликані вчити, виховувати радянських людей в дусі... беззавітної вірності Комуністичній партії... бути непримиренними до будь-яких проявів ворожої нам буржуазної ідеології» («Радянська Україна», 20 вересня 1966).

Про Україну, український народ, який годує і зодягає отих п'ять тисяч журналістів, нема ні словечка в цьому зверненні ЦК КП України. Ба, нема навіть згадки про їхній обов'язок підготувати гідне «вдзначення 50-ліття УРСР», яке припадає на грудень 1967 року! Є лише сувора пригадка про обов'язок преси УРСР гідно готуватися до роковин «великого жовтня» і 100-річчя з дня народження Леніна. Хоча всесоюзний з'їзд журналістів відбувся після київського з'їзду, з цього тексту ясно, що його зформульовано в Москві: текст звернення ЦК КП України майже тотожний з текстом звернення ЦК КПРС на московський з'їзд, що відбувся через тиждень після київського.

Ніхто не може твердити, що київський центральний комітет опрацював зразок звернення для всесоюзного центрального комітету. Висновок простий: київський відділ преси і пропаганди при центральному комітеті лише переповідає настанови, надіслані йому з Москви. Ті настанови не беруть на увагу інтересів України і прагнень українського народу, а тільки Росії — російської великодержави.¹²⁾

Саме тому ми не можемо прирівнювати пресу УРСР до преси комуністичних держав — Польщі, ЧССР, Румунії, Болгарії, Східньої Німеччини, Монголії, Албанії, Югославії чи Куби. Їхня преса теж комуністична, але на практиці вона національна формою і змістом. Про кількість, якість і характер змісту польських часописів вирішує Варшава, а не Москва. І польська преса не славить Росії та російських діячів по-рабському, як це робить систематично преса УРСР. Поряд з цим преса СРСР — в тому числі й преса України — респектує історичні постаті сателітних країн так, як респектує їх сателітна преса. У часописах УРСР протягом 1966 року були десятки статей і нотаток про відзначення 1000-ліття польської держави, роковин Угорщини, ЧССР, Болгарії, Східньої Німеччини, Куби й ін. При тому, у журналістів України не викликають обурення навіть імена таких погромників Москви, як польський король С. Баторий, Т. Косцюшко чи повстанці 1863 року. Зате вони при кожній нагоді люто атакують і плямують імена українських культурних, суспільних і державних діячів минулого і сучасного лише за те, що вони боролися за гідність українського народу та за суверенну українську державу. З-поміж українських діячів на похвалу преси УРСР заслуговують лише ті, які по-рабському служили Росії. Ця лінія пресової політики в УРСР така послідовна, що дозволяє кожному читачеві догадатися: преса УРСР має завдання знецінювати всякі прагнення українців до зберігання, розвитку чи творення будь-яких українських правових установ.

Саме тому преса УРСР з таким завзяттям висміює при кожній нагоді традиційні українські символи — прапор і герб. Знак Київської великодержави тризуб, що належить до всеукраїнських історичних традицій, карикатуристи УРСР малюють на різних тварюках-драконах; блакитно-жовтий прапор, що має вікові традиції не лише у Західній, але й у Центрально-Східній Україні, журналісти УРСР не вагалися назвати «ганчіркою». А водночас ті ж журналісти УРСР з респектом пишуть про національні кольори і герб комуністичної Польщі, яка зберегла червоно-білий прапор і шляхетського білого вірла як спадщину від буржуазної Польщі маршала Ю. Пілсудського.

Навіть такі слова, як «самостійність» чи «незалежність» або «визвольний рух», преса УРСР глумливо висміює кожного разу, коли їх уживає у зв'язку з прагненнями українських патріотів відновити

¹²⁾ Текст звернення ЦК КПРС до всесоюзного з'їзду журналістів у «Радянській Україні» від 29 вересня 1966.

самостійну українську державу. Читачам варто пригадати тут одну обставину: для пресової полеміки проти українського самостійництва в 1944-53 роках було притягнуто разом з іншими письменниками й гумориста О. Вишню. За ціну звільнення із заслання він писав памфлети про «самостійну дірку» українських націоналістів та висміював саму думку про «самостійну Україну». Ці ніби гуморески друкувалися в пресі УРСР багатотисячними тиражами. Чи може бути щось більш негідне, як такий підхід до справи свого народу? Журналісти УРСР висміюють самостійницькі прагнення своїх земляків і братів, а водночас вихваляють «колоніальну дірку», що зветься УРСР. Крім того, на сторінках своїх газет вони величають боротьбу кубинців за «незалежність» своєї країни, схвалюють «революційно-визвольний рух» курдів в Іраку, вважають прогресивним явищем проголошення «самостійности» африканської держави Лесото (Басутоленд). Лише українець не сміє думати про такі поняття, як «самостійність», «незалежність», «визволення», бо тоді це в нього відсталість і буржуазний націоналізм.

Якою мірою преса УРСР підтримує російський колоніалізм щодо України, видно з того, як вона трактує церковно-релігійне питання на Україні. Як у двадцять роки преса УРСР атакувала Українську Автокефальну Православну Церкву, так у сорокові роки вона атакувала Українську Греко-католицьку Церкву. Зате ця сама преса спокійно приймає до відома існування (в СРСР та на території України) Російської Православної Церкви, що має такий самий характер і структуру, як вона мала за царату: ця єдина для росіян, білорусів та українців церква зміцнює русифікацію неросіян, як колись зміцнювала русифікацію не-росіян у царській імперії. Грузини, вірмени, латиші, естонці мають свої окремі національні церкви та ієрархії в СРСР, лише українцям і білорусам не вільно мати навіть автономних церковних структур. Проти Української Греко-католицької Церкви ще й досі ведеться люта пресова кампанія, як проти «слуги Ватикану», але водночас промовчується факт, що ту українську церкву ліквідовано, а її духовників і вірних включено в Російську Православну Церкву, яка втримує тепер досить дружні зв'язки з Ватиканом.

Навіть комуніст, якщо він чесний українець, мусить спостерегти в цьому підході преси УРСР офіційну лінію російського шовінізму: українцям не дозволяється мати будь-яких правових, юридичних установ, які формували б їх у відмінне суспільство, в окрему націю. Українців примушують залишатися на рівні «народу» в розумінні селянства кінця 19 стол. Тому в пресі УРСР ніколи не вживається слово «нація» з прикметником «українська». Такий термін належить лише вибраним народам — росіянам, полякам, румунам, угорцям, кубинцям, албанцям... Лише не українцям.

Ось так преса УРСР вихоже «нову людину» на Україні. Ця ніби нова людина зветься «радянською людиною»; насправді це лише но-

вий російський підданий російської імперії, в якій йому не вільно мислити про «українську націю», як не вільно було малоросам мислити про «українську народність» у царській імперії; тоді офіційна формула «самодержавіє, православіє і народність» виключала українців від поняття окремої національності. Тогочасна єдина щоденна газета в Росії «Северная пчела» пропагувала цю офіційну формулу не менш наполегливо, ніж «Радянська Україна» пропагує «радянську офіційну формулу» в УРСР.¹³

III

Хто відповідає за таке обличчя і характер преси на Україні? Хіба можна обвинуватити журналістів за цей жалюгідний стан їхньої преси? Адже вони є під суворим наглядом комуністичної партії, вони не мають такої вільної руки, як журналісти країн з соціалістичним ладом! — скаже вдумливий читач.

Так, у кінцевому рахунку, за поневолення української журналістичної мислі на Україні відповідає російська комуністична партія. На Україні нема суверенно думаючої та діючої комуністичної партії чи державної адміністрації, які є в Польщі, Румунії, ЧССР, Югославії чи Східній Німеччині. Про підневільність київських адміністраторів свідчить яскраво билиця, що її розказують мешканці Києва: недавно перший секретар ЦК КП України, П. Шелест, просив укліно в Москві ласкаво видати міському управлінню Києва дозвіл на землерийні роботи у зв'язку з прокладанням підземного кабеля під вулицями і домами міста. Мабуть, московські власті дуже побоюються, щоб київський ЦК бува не зважився вигребати собі «самостійної української радянської дірки» під столицю України, тому вони застерегли собі спеціальні прерогативи в такій важливій справі, як землерийні роботи... в суверенній УРСР.

А що ж тоді говорити про справді важливе діло, як нагляд за пресою! Київський центральний комітет з його відділом пропаганди та агітації і Комітет по пресі при раді міністрів УРСР є лише трансмісійним пасом між Москвою і пресою на Україні. Під безпосереднім наглядом Москви ці установи дбають про те, щоб преса на Україні не мала виразного українського обличчя, щоб вона не спричинялася до перетворення УРСР у справжню державу і щоб населення України набирало дедалі більше всесоюзних рис. Саме тому в цій пресі не було ні натяку на українські меншості в «соціалістичних державах», де їх асимілюють, а найбільшою мірою в Російській СФСР.

¹³ Н. П. Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина (Ст. Петербург, 1888-1910), т. IV, стор. 82-85. Цю офіційну політику російського уряду супроти українців пропагував за царя Миколи I єдиний тоді російський щоденний часопис «Северная пчела», а зокрема ред. Ф. В. Булгарін.

Це питання було актуальне в пресі УРСР у двадцяті роки, бо тоді харківський уряд, а зокрема ЦК КП(б) України за спонукою М. Скрипника, пробував діяти як підмет у своїй державі; нині компартія України та уряд УРСР не мають відваги діяти навіть у межах своєї конституції, обмежують свою діяльність ролею генерал-губернатора в колонії і через вірну пресу витворюють колоніальну атмосферу на Україні. Отож ЦК КП України є другим відповідальним чинником за теперішній характер преси УРСР.

Однак журналісти України також відповідальні за становище своєї преси, а далі за становище своєї республіки і українського народу. Редактори газет і журналів там є не лише працівниками преси; вони посідають впливові місця в адміністрації республіки. Багато з них формулює практичну пресову політику в своєму обсягу: республіканському, обласному, міському чи районному. Дехто з них вишколює нові кадри журналістів.¹⁴⁾ Навіть у тих вузьких рамках є ще доволі місця на гідність — національну і особисту. Не стоїть же за ними в кожній хвилині росіянин-комуніст і не велить він їм у кожній статті славити Москву, Росію, російські досягнення, а промовчувати українські чи нехтувати терміном «український».

Відомо ж, централізованої превентивної цензури в СРСР нема.¹⁵⁾ Пов'язаність редакцій, редакторів і видавництв з установами, які видають даний часопис чи журнал; пов'язаність відповідальних редакторів з партійною і державною адміністрацією; тісний зв'язок з відділом пропаганди та агітації та Комітетом по пресі при раді міністрів УРСР — все це створює органічну систему внутрішнього контролю преси. На жаль, українські редактори вишколюються в російських духом журналістичних школах (головні предмети читаються там російською мовою) і проходять спеціальні семінари журналістики (республіканські та всесоюзні) під наглядом росіян-спеціалістів. Там вони швидко достосовуються до офіційної системи і втрачають особисту й національну гідність. Згодом у редакціях часописів, журналів, радіомовлення і телебачення України вони вже самі встановлюють часто суворішу і цупкішу цензуру, ніж ту, що її встановила центральна російська влада.

Крім цієї добровільної самоцензури особливо добровільним є тон гострих і негідних нападів преси УРСР на українців, які намагаються засвоїти українському народові державницькі думки, а українському суспільству радянської держави — виразні національні вла-

¹⁴⁾ Українська радянська енциклопедія, т. 17, стор. 538. «Всесоюзна нарада працівників преси, радіо і телебачення», Радянська Україна, 8 жовтня 1966.

¹⁵⁾ Про нагляд за періодичною пресою в СРСР див. наступні праці: Alex Inkeles, *Public Opinion in Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion* (Cambridge, Mass., 1958), pp. 184-193. A Gaev, *Soviet Press Control*, *Bulletin of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR*, vol. II (May 1955), 3-12.

стивості. Ті напади часто мають характер поліційних доносів на своїх діячів культури, бо саме в галузі культури найбільшою мірою проявляються оті здорові тенденції до себевиявлення українців як нації. Просто ганебно є, наприклад, поліційна вимога журналу «Перець» до репресованого критика Івана Дзюби скласти публічну заяву проти українців т. зв. націоналістичного табору, хоча той критик нічого спільного з тим табором не мав і не має (Див. пашквіль В. Осадчого в журналі «Перець», ч. 17, вересень, 1966).

Добровільною є й русифікація української мови в пресі УРСР. Адже це журналісти засмічують свої статті русизмами; вони замінюють деякі українські слова російськими навіть тоді, коли радянський словник рекомендує, як перше, українське слово, а російську кальку лише як можливе друге. Це радянські журналісти в чужомовні переклади силоміць упроваджують російську транскрипцію українських імен, прізвищ та назв. Тому в англломовних виданнях з УРСР зустрічаємо не лише «гопак», але й «Тарас Грігоровіч Шевченко», «Кривой Рог» тощо.¹⁶⁾ Газетна мова впливає на характер і склад українських словників: мовознавці мусять реєструвати у своїх словниках української мови слова, вживані письменниками і журналістами. Жменька мовознавців і любителів української мови при найбільших зусиллях не спроможна протиставитися п'ятитисячному «загонові» працівників преси, радіо і телебачення — себто повсякденних регулярних русифікаторів.

А вони ще й чваняться своїми успіхами, мовляв, «повнокровне життя українського народу, що разом з усіма народами Радянського Союзу успішно будує комунізм, створює всі умови дальшого розвитку і збагачення української мови» («Радянська Україна», 5 жовтня 1966). «Радянська Україна» в окремому огляді рекомендує ті збагачення, зібрані в «наукову» книжечку, що її написав І. Ю. Шашкін. Ось кілька прикладів: вождь революції, прапор сучасної епохи, рідний Ілліч, наш Ілліч, ленінізм, ленінський, ленінська партія, паростки комунізму, будова семирічки.¹⁷⁾

Нічого й казати, самі крилаті слова. Аж лячно подумати, що без радянських журналістів українська мова не мала б їх у наші часи; а водночас дивно, як це Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський чи Стефаник могли писати без тих збагачень української мови! Тим часом це лише газетний жаргон, який засмічує газетну українську мову, не додаючи нічого сутнього до змісту, а навпаки — створює штамп, що послаблює форму і зміст навіть добрих і цікавих статей. Все таки на такі іграшки, як рекомендована «Радянською Україною» Шашкінова публікація про газетну мову на Україні, збавляється дорогий папір, енергію і час авторів, витрачається пра-

¹⁶⁾ Soviet Ukraine: Figures and Facts (Kiev, 1965).

¹⁷⁾ І. Ю. Шашкін, Нове в мові української газети періоду розгорнутого будівництва комунізму (Харків, 1965).

цю друкарів і займається місце в бібліотеках — коротко: марнується народний гріш. Водночас промовчуються пекучі питання, які тривожать український народ, обмежуються тиражі періодичних спеціалізованих видань в ім'я саме економії паперу і друку.

Я не кажу і не вимагаю, щоб преса УРСР звітувала негайно про такі події, як ув'язнення українських студентів у Києві та Львові чи українських юристів, які домагалися від київського уряду і партії здійснити на практиці всі статті в конституції УРСР — надати УРСР вигляд справжньої діючої держави. (А втім і про такі випадки можна б написати, якщо ЦК КПРС веде правильну політику супроти України і не боїться правди!). Однак чому преса УРСР досі не опублікувала стенограми доповідей і всієї дискусії учасників першої конференції діячів української культури щодо мови. Вона відбулася в Києві 10-15 лютого 1963 року. Її учасники одноставно засудили «абсурдну теорію про двомовність нації. Всі погодилися на тому, що у кожного народу є тільки одна рідна мова, в українського — українська...» Далі, вони твердили, що «російська мова стала спільною мовою міжнаціонального єднання, співробітництва всіх народів СРСР, а не рідною мовою інших народів» («Наша культура», ч. 3, березень, 1963). На цій же конференції пропонувано ввести українську мову, як державну мову в усі школи України (від дошкілля до університету) і в усі державні підприємства та установи, на залізниці, в кіно-виробництві, на транспорті і в торгівлі. Пропонувано одноставно домагатися в Москві українських шкіл для українців, що живуть по інших республіках СРСР.

П'ять днів тривала ця конференція в Києві. Прочитано там і обмірковано 27 доповідей у присутності тодішнього міністра І. К. Білодіда. А спитаймо нині: скільки редакційних статей на цю тему появилося в часописах і журналах України? Адже минуло з того часу чотири роки! Де постанови Спільки журналістів України пропагувати цю справу в суспільстві? Де резолюції відділу пропаганди і агітації при ЦК КП України? Де надруковано відповідну настанову для преси, схвалену Комітетом по пресі при раді міністрів УРСР? Хіба українському народові вже, врешті, принаймні на 50-ліття «Жовтневої революції» та існування УРСР належить реальна українізація її шкіл, підприємств, університетів, фабрик, міських управлінь, державної адміністрації та партійних установ. Все це гарантував колись особисто Ленін.¹⁸⁾ І партія, і уряд, і преса УРСР величаються Леніновим іменем, але в цій справі нема ні декрету уряду УРСР, ні постанови ЦК КП України навіть у такій формі, як це робиться звичайно в справі надойв молока, збирання пшениці або заготівлі цукрових буряків... Про цю справу (справу ґрунтової українізації УРСР) мовчить на всіх газетах, на всіх журналах і на двох мовах преса «суверенної» УРСР.

¹⁸⁾ В. І. Ленін про Україну, стор. 438, 591-593.

Звичайно, є ще багато інших пекучих питань, промовчуваних пресою УРСР: питання дипломатичних представництв УРСР, питання окремої спортової репрезентації України на Олімпійських іграх, питання окремої участі України на Всесвітніх виставках тощо. Не можливо всього тут обговорити. І звичайно, не всі журналісти на Україні погоджуються з таким негідним характером своєї преси. Є такі, що боляче відчують підопічне становище свого народу і української журналістики. Час від часу, принаймні натяками, вони намагаються відродити гідну українську журналістичну думку. Робив це на схилі свого життя Максим Рильський своїми «вечірніми розмовами» у київському часописі. На жаль, його покоління публіцистів переважно винищила диктаторська система, а недобитків апаратники загнали в глухий кут фолкльору. І нині читач на Україні ледве чи може назвати одне прізвище журналіста чи публіциста, про якого міг би він сказати: ось мій улюблений автор!¹⁹⁾ А такі автори є в російській радянській пресі, що стоїть у професійному відношенні далеко вище за українську радянську пресу; але ці автори мають високе почуття особистої, національної гідності та відповідальності за рівень російської журналістики. Наскільки внутрішньо слабка преса УРСР, видно хоча б з того, що там нема, мабуть, ні одного видання, яке існувало б безперервно під тою самою назвою від заснування УРСР. Як ця республіка, так і її преса має характер тимчасовості.

А все таки час від часу на її сторінках попадаються прекрасні зразки гуманного, культурного і національного духом писання. Час від часу і там прозвучить гідно голос про потребу зберігання української давнини, оригінальних назв українських міст, сіл, водоймищ, вулиць чи будинків. Не бракує згадок про українську славу княжої держави Києва і Галича, чи про національні аспекти козаччини або про наукові, технологічні чи навіть воєнні досягнення української людини. Така стаття чи нарис (найчастіше з-під пера позаштатного журналіста), на тлі сірих колон пустомельства і гнітючої чолобитні московським воеводам, блищить тоді справді, немов перла у болоті.

Такі виняткові статті (а вони ніколи не є редакційними статтями!) і врешті навіть недавні спроби похвалити обличчя газет на Україні різноманітною тематикою і цікавішою формою, з гумором включно, вказують на те, що журналісти України ще не загубили цілковито людської, особистої та національної гідності. Багато з них черпають наснагу з творчості незламних патріотів — Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Грушевського та інших майстрів українського слова.

Не інакше думає, відчуває і реагує читацький загаль на Україні. Хоча УРСР — частина тоталітарної великодержави, але й там існує своєрідна громадська думка. Врешті той же Ленін висунув вимогу,

¹⁹⁾ Див. статтю Ф. Маківчука, «Комуніст України», ч. 8, серпень 1966, стор. 71-80.

щоб преса разом з партією прислухалася до голосу народних мас. Дописи з міськ «листи читачів до редакції» відіграють там значну роль у формуванні політики партії та настанов для преси. Це помітне зокрема сьогодні в Російській Федерації; не бракує того впливу і на Україні. В минулому звітному році редакції періодичних часописів на Україні отримали понад 1 мільйон 620 тисяч листів від своїх читачів («Культура і життя», 5 травня 1966). Не всі ці листи були написані з власної ініціативи читачів; робкори з доручення партійного апарату пляново організують чимало листів з міст, сіл і заводів саме в ім'я ленінської «самокритики».²⁰⁾ Однак великий відсоток із згаданих листів написали таки щирі українці, які болять за ганебне становище українського народу, його культури, його мови, його суспільних і політичних установ, а зокрема його преси. Вони домагаються підвищення рівня української журналістики, вдосконалення і пожвавлення українських газет. Є листи з протестами проти шовіністичних розповсюджувачів періодичних видань, бо ті чиновники не допускають українських журналів та газет на села і в міста України, до кіосків, книгарень, бібліотек, підприємств, а особливо до українців по інших республіках. Не бракує листів з проханнями до редакції протестувати статтями проти знищування пам'яток української культури й історичної бувальщини, проти вилучення творів княжої епохи з історії українського мистецтва, проти русифікаційних фільмів.

Головні та відповідальні редактори часописів і журналів УРСР не користуються цими листами, як велить журналістична совість чи етика; вони в своїх редакційних статтях не обговорюють заторкнених питань, хоча з погляду інтересів українського суспільства саме ці питання слід було б широко обміркувати. Таким чином це ще один доказ того, що офіційна преса УРСР не керується інтересами власної країни, власної держави і власного суспільства. Водночас знаходимо тут додаткове пояснення яскравого явища, що ним є захальна література і захальна преса на Україні.

Вони являють собою два аспекти відчуження людини, суспільства і народних мас України від правлячої бюрократії. Сьогодні це відчуження таке загальне, як воно було загальним в останні десятиліття царської російської імперії. І як тоді, так і нині офіційна преса пропагує консервативні російські теорії, консервативний світогляд і консервативні традиції російської бюрократії. Різниця лише в тому, що, як це зауважив спостережливий філософ Н. Бердяєв ще у тридцять років, теперішня бюрократія «сильніша за царську бюрократію, це нова упривілейована кляса».²¹⁾ Українська людина (як і вдумли-

²⁰⁾ Inkeles, *ibid.*, 194-221.

²¹⁾ N. Berdyayev, *The Origin of Russian Communism* (London, 1937). Його погляд підтвердив своїми спостереженнями югославський відвідувач СРСР критик М. Михайлов у відомому щоденнику з подорожі до Москви: «Москва влітку 1964». *The New Leader*, 12 (July 7, 1965).

вий росіянин) не може знайти нічого прогресивного в своїй пресі, що стоїть на позиціях і захищає світогляд чи вартості, пропаговані подібною реакційною пресою ще за володіння царя Миколи I.

Українська громадська і літературно-мистецька думка не може обмежитися такими вузькими рамками режиму, вона мусить шукати ширших берегів для свого розвитку; вона знаходить інші засоби для свого вислову саме в «захальвних виданнях» — поза рамками офіційних видавництв, що є речниками колоніялізму на Україні.

IV

Тут виникає логічне питання: що таке колоніялізм? Адже дехто розсудливо доводить, що нині тяжко довести, зокрема економічними аргументами, факт російського колоніялізму. Однак є різні дефініції колоніялізму і по-різному відчують його гніт окремі народи, суспільства чи окремі особи. Саме на увагу треба брати почуття, а не лише «наукові аргументи». Будівничий нової комуністичної китайської великодержави Мао Цзе Дун заявив свого часу делегатам алжирського Фронту Національного Визволення (ФЛН): «Нас з Вами пов'язує спільне почуття образи... Вас і нас постійно зневажавано...»²²⁾

Знавага із-за раси, кольору шкіри, національного роду чи походження є найпекучішою з усіх зневаг і вона є показником існування колоніялізму в даній країні та мірою напруги того гніту, хоча в той же час економічні умови бувають не такими виразними показниками. Саме дефініція колоніялізму, висловлена в заяві Мао Цзе Дуна, найбільшою мірою стосується українського випадку. Адже у випадку преси УРСР ідеться не лише про матеріальну експлуатацію українського народу чужоземцями та їхніми помічниками з-поміж тубільного населення; там ідеться про щось більше: передусім про національну образу. Нині на Україні, на його власній землі, радянська влада зневажає український народ саме такою пресою, якою вона є вже майже 50 років: російська за своїм змістом, а тільки частково українська формою.

Частково українська формою тому, що преса України друкується не лише українською, але й російською мовою. «Українська преса» це теж і російськомовні публікації, які появляються на Україні. На 2 566 періодичних видань є там приблизно 600 видань російською мовою, що їх редагують поряд з росіянами «російськомовні українці» чи, просто кажучи, малороси.²³⁾ А є ще й двомовні видання. Крім

²²⁾ А. Р. Thornton, „Colonialism“, International Journal, 4 (Autumn 1962), p. 342.

²³⁾ Див. склад редколегії місячного журналу «Радуга», органу Спільки письменників України, видаваного російською мовою у Києві. Цит. за ви-

того, в головних містах України (Києві, Харкові, Дніпропетровському, Донецьку, Одесі, Львові, Запоріжжі та Симферополі) друкуються обов'язково ще й московські газети: «Правда», «Ізвестія» та інші з матриць, що їх щоденно доставляють туди літаки. З квітня 1966 року «Правда» друкуються у Харкові при допомозі фототелеграфу — просто з друкарні в Москві («Культура і життя», 5 травня 1966). Понад один мільйон 350 тисяч передплатників «Правди» зареєстровано на території України протягом 1966 року.

Ледве чи можна нарікати на малі тиражі періодичних видань на Україні за радянської влади. Навпаки, тиражі русифікаційної преси на Україні надто великі; щорічно на читальний ринок на Україні попадає 2 296 600 000 примірників цих періодичних видань («Економіка радянської України», ч. 6, червень 1966, стор. 72-76). Навіть в економічному відношенні це наочна ознака російського колоніалізму. Саме утримання журналістів коштує українському народові приблизно 10-15 мільйонів карбованців на рік. А папір, друк, кошти друкарських машин і приміщень, кошти утримання установ, друкарень і видавництва! А скільки коштує офіційний апарат розповсюдження преси, в якому працює відносно ще найбільше ворогів українського друкованого слова!..

Звичайно, періодичні видання на Україні фінансуються лише частково з державного бюджету УРСР: держава покриває недобори видавництва, які неспроможні самі покрити своїх витрат із продажу своїх видань і побічних (звичайно друкарських) робіт. Але всі видавництва періодичної преси на Україні були і є неекономними, щороку мають недобір. Статистичні річники «Господарство СРСР» показують наочно, що в 1958 році з республіканської скарбниці витрачено на підтримку видавництва преси 12 мільйонів 400 тисяч карбованців, у 1959 році — 12 мільйонів 700 тисяч карб., у 1960 році — 10 мільйонів 200 тисяч карбованців, а в 1964 році — 8 мільйонів 400 тисяч карбованців.²⁴⁾ Деяке зменшення безпосередніх витрат з державної скарбниці на пресу пояснюється кращою організацією передплати, але не поліпшенням газет на Україні, що їх врешті втримує на свої кошти посередньо теж мешканець України: передплатник, читач, покупець газет і інших видань видавництва преси.

Якби справа не була такою трагічною, можна б гірко усміхнутися: принаймні в цьому відношенні Українська РСР є справді суверенною, бо вона суверенно покриває кошти видання преси, що не служить інтересам її народу. Щоправда, покупець у капіталістичній країні теж платить посередньо за рекламу. Але там кожний підпри-

пуском за січень 1964: І. Гайдаєнко, Ф. Залата, В. Кондратенко, В. Палійчук, Ю. Чорний-Діденко. Всі вони «російські письменники», як і «росіянином» є секретар редакції А. Савчук.

²⁴⁾ Дані за виданням «Народное хозяйство СССР в 1964 г.» (Москва, 1965).

емець, реклямуючи свій товар, дає покупцеві принаймні доброякісні продукти і вироби; при тому він дуже уважно прислухається до вимог покупця, завжди бере на увагу його смак і потреби, а вже ніколи не зважить навіть натяком образити його. Зате офіційна преса УРСР, видавана за українські гроші, пропагує серед українців не лише комуністичний економічний лад, але ще й зверхність Росії над Україною, всіляко виправдує обмеження української суверенности московською владою, допомагає знищувати національну пам'ять і плямує гідність українського народу. Це гірше за капіталістичну колоніальну експлуатацію, бо капіталістичні імперії експлуатували колонії матеріально, але ніколи не вимагали від них похвали для себе за такий лад, як організуються кампанії похвал на адресу Москви і Росії в пресі УРСР. Так ось уже майже півстоліття щоденно (немов сніг у поезії Івана Франка) із північної

сірої безодні
мір'ядами летять ті метелики холодні —

листки газетного паперу, задрукованого чужоземною пропагандою. Нині на Україні, саме в наслідок цієї постійної кампанії, «білий килим забуття» національного —

Одубіння, отупіння
Все покрив, стискає все
До найглибшого коріння...

Ось колоніалізм, якого не зазнала жодна африканська, азійська чи латиноамериканська країна!

*

Ми розглянули один аспект преси на Україні напередодні 50-ліття української революції 1917 року: її ідейно-теоретичні засновки, її характер і її практичну роботу. Є ще інші аспекти цієї великої і складної преси, що їх час від часу аналізують українські незалежні дослідники — науковці та журналісти. Цінні дослідження проводить П. Чернов. Його статті про газетні та книжкові видання в УРСР, друковані в «Сучасності» (див. річники 1961, 1962, 1963 і 1964), унаочнюють зокрема статистичні аспекти преси УРСР.

У цьому есеї ми торкнулися найпекучішого аспекту преси УРСР і вважаємо, що обов'язком вільних українських журналістів сказати свою думку про ту пресу на весь голос:

— Преса УРСР базується на ідейно-теоретичних засновках російського, а не міжнародного чи українського комунізму. За своєю структурою вона є лише відділом російської великодержавної пропагандивної машини.

— Преса УРСР підлягає російському апаратові нагляду в Москві, уповноваженими якого є партійна та республіканська влада в Києві.

Тому за підневільний характер преси на Україні відповідає такою самою мірою, як Москва, й ЦК КП України, бо нині це єдина відповідальна установа на Україні, що могла б надати і пресі, і всій республіці гідного українського обличчя. Бо що є можливе для росіян, поляків, румунів, чехів, німців чи албанців або монголів, те повинно бути можливе і для українців, які визнають таку саму економічну систему й ідеологію.

— Пресу УРСР продукують журналісти, які виховуються на російських журналістичних традиціях та зразках і посідають часто впливові позиції в партійному чи республіканському апараті. Тому журналісти України особисто відповідають за русифікаційний характер своєї преси і її роллю в виправданні підопічного становища України. Вважаючи себе виховниками молодого покоління, журналісти України насправді виховують українську молодь на вірних підданих російської імперії. Саме цей аспект примусового національного самозаперечення — найпереконливіший доказ існування колоніалізму на Україні.

Усвідомивши такий характер преси УРСР, як колективного пропагандиста російського колоніалізму на Україні, вільні українські журналісти повинні у своєму зверненні до журналістів України перестерегти їх перед дедалі більшим відчужуванням від українських народних мас і засклеплюванням себе в новій клясі всеросійської бюрократії.

— Ми знаємо радянську систему на Україні, розуміємо умови праці журналіста на українській землі та співчуваємо усім щирим трудівникам українського друкованого й живого слова: бути українським журналістом чи діячем української культури в УРСР — відповідальне і тяжке діло. Ми радіємо з зростання кількості і тиражів періодичних видань українською мовою, але нас тривожить неукраїнський зміст тих видань. Ми тривожимося, зокрема, проявами зростаючої байдужості журналістів УРСР щодо підопічного становища українського народу, якому закрито дорогу до гідного самовизначення.

— Тому ми закликаємо журналістів України не сприяти своїм словом русифікації преси і населення України. Русифікація — це не лише нав'язування російської мови, але передусім нав'язування українцям російського світогляду і російських державно-юридичних установ. Закликаємо зокрема припинити в пресі України негідне словословлення «довічного возз'єднання України з Росією» не лише тому, що таке «возз'єднання» суперечить праву на самовизначення народів, але й тому, що такого негідного самобичування не зустрінеш у жодній пресі світу — ні в комуністичній, ні в капіталістичній, ні в розвинутих, ні в відсталих народів.

— Закликаємо журналістів України не провадити негідної кампанії плямування діячів українського минулого й сучасного, а в полеміці не нацьковувати росіян на своїх земляків — українських патріотів. Остерігаємо працівників преси, радіо й телебачення на Укра-

іні, що навіть найбеззавітніше служіння чужоземній владі не забезпечить їх від «чисток» у майбутньому, а тільки запламує їхню особисту й національну честь у пам'яті власного народу і громадської думки світу.

Поряд з цим закликом-пересторогою, адресованою журналістам України, ми повинні запевнити всіх українців на рідній землі, що вільні українські журналісти стоять вірно по стороні інтересів українського народу, вони намагаються іти в ногу з його зрослими потребами і вимогами епохи та рішені непохитно боротися з російським колоніялізмом на Україні.

— Ми будемо воювати проти того колоніялізму друкованим і живим українським словом — у статтях, картинах, книжках, брошурах і закликах. Ми воюватимемо на сторінках українських газет і чужомовних періодичних видань. Ми воюватимемо на землі — по фабриках і університетах, на громадських вічах і в парламентах, по бібліотеках і на міжнародних виставках, конференціях і з'їздах. Ми воюватимемо в космічному просторі — в радіомовленні і в телебаченні. Ми воюватимемо правдивою інформацією на Україні та на чужині!

І ми не припинимо нашої боротьби вільним словом законними і революційними методами доти, доки українська національна думка не прорве того «килиму забуття», доки українські народні маси не скинуть із своїх плечей ярма російського колоніялізму, пропагованого пресою УРСР як найвище досягнення українського народу. Ми не припинимо тієї боротьби, бо це священний бій за найосновніші права людини, за гідність і свободу українського народу!

Вільні українські журналісти повинні сказати це на весь голос на Україну, бо «народ повинен знати правду»!

Примітка редакції:

Деякі питання, обговорені в цій статті, — наприклад, захист української національної меншости на території Російської РФСР в добу Миколи О. Скрипника чи ув'язнення українських інтелектуалістів та студентів за останній час, — автор прокоментував в англomовних публікаціях:

Roman Rakhmanny: „An Appeal on the Rights of Ukrainian Minorities in Communist Areas Outside the Ukrainian SSR“. US Dept. of Commerce, Washington 1965.

R. Rakhmanny: „Ukrainian Nationalism Fifty Years After the Soviet Revolution“. „Commentator“, Toronto (Canada), November 1966, pp. 13-15.

Українські тексти обох згаданих статей опубліковані на сторінках нашого журналу:

«Дума про наймолодшого брата» (ч. 10, жовтень 1965, стор. 94-105).

«Український націоналізм на п'ятдесятому році жовтневої революції» (ч. 1, січень 1967, стор. 101-103).

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

БОГДАН ВИНАР: МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДІВ НА ЕМІГРАЦІЇ

(Частина сьома)*

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ — 1945-65

На терені США перебуває — в порівнянні з іншими країнами поселення української еміграції — найбільша кількість українців. Історія тутешньої еміграції датується початком 70-их років 19 стол., але вже в 90-і роки помічаємо більший вплив української заробітчанської еміграції, головне з Галичини, Закарпаття та Буковини, а згодом, з 1900-их років, — також з інших областей України. За обрахунком «Енциклопедії українознавства» до США прибуло в 1899-1914 рр. близько 260 тис. українців. Після другої світової війни, в рамках закону про переселення переміщених осіб та політичних утікачів, до США переїхало близько 80 тис. нових емігрантів. Можна припускати, що у США живе тепер понад 1 млн українців, ураховуючи сюди також коло 80% народжених у США, в тому числі 50% поселенців — з Галичини та Буковини, 40% — з Закарпаття, 10% — з наддніпрянських областей. До найбільших українських скупчень належать: Нью-Йорк, Джерсі Сіті, Ньюарк, Філадельфія, Пітсбург, Детройт, Чикаго, Клівленд.

Громадське життя американських українців значно посилилося після прибуття нової еміграції. Поруч забезпечувальних союзів, заснованих старою еміграцією, — Український народний союз із щоденником «Свобода», Провидіння з щоденником «Америка», Український робітничий союз із тижневиком «Народна воля» та Українська народна поміч з тижневиком «Українське народне слово», — постають нові суспільні, професійні, наукові і політичні організації. Забезпечувальні союзи відіграють важливу роль в громадському житті американських українців; вони займаються також і видавничою діяльністю. З політичних та суспільно-громадських організацій треба згадати такі: Організацію державного відродження України (ОДВУ), засновану до приїзду нової еміграції, з місячником «Самостійна Україна»; Українську вільну громаду з кварталником «Вільна Україна»; Об'єднання прихильників визвольної боротьби Укра-

*) Частини I, II, III, IV, V, VI — див. «Сучасність» ч. 11 за 1964, чч. 1, 4 та 6 за 1965 і чч. 7 та 10 за 1966 рік.

їни (ОПВБУ); Товариства прихильників УНР та Товариства сприяння Українській національній раді; Організацію оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ) з місячником «Вісник». Крім цього, існує ще цілий ряд організацій партійно-політичного забарвлення.

Економічними питаннями цікавляться також деякі професійні організації: Товариство українських інженерів з кварталником «Вісті українських інженерів», Українсько-американська асоціація університетських професорів, Українське історичне товариство з кварталником «Український історик», Товариство українських бібліотекарів, Правниче товариство, Товариство української кооперації з місячником «Наш світ».

Досить багато уваги видавничій справі присвячує Український конгресовий комітет Америки (УККА), громадсько-політична централь українців у США; видавничою діяльністю займаються також деякі молодіжні організації, як от Союз українських студентських товариств Америки (СУСТА), «Пласт», Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ), Спілка української молоді Америки (СУМА) і студентські ідеологічні товариства «Обнова», «Зарево» та ТУСМ.

На терені США розгорнули працю також дві українські наукові установи — УВАН та НТШ, діяльність яких розглядатиметься в цій частині статті окремо.

Початок систематичної інформації про Україну та її господарське життя слід віднести до часу першої світової війни. Українські визвольні змагання і діяльність дипломатичних місій УНР та ЗУНР значно заактивізували українську громаду у США. Політичну діяльність заініціювали тоді Федерація українців у Злучених Державах Америки та Український народний комітет; у Нью-Йорку засновано Українське інформаційне бюро, завданням якого було інформувати американську громадськість про визвольні змагання України.

До перших публікацій, де, крім політичних справ, обговорена деякою мірою також економіка України, належать такі брошури: „Ukraine's Claim to Freedom: An Appeal for Justice on behalf of 35 Million“ (Ukrainian National Association and Ruthenian National Union, New York, 1915, 125 pp.); „Ukraine on the Road to Freedom“. Selection of Articles, Reprints and Communications concerning the Ukrainian People in Europa. (Ukrainian National Committee of the US, New York, 1919, 80 pp.). У другій брошурі, де опубліковано різні протестні резолюції та офіційні документи (підписані Панейком та Сидоренком), як також досить наївні переклади кількох поезій Т. Шевченка та ремінісценції про побутові умови в царській Росії, подаються статистичні дані про Галичину проф. Степана Рудницького і інформаційні матеріали з американської преси про економіку України.

У 1918 році в одному американському видавництві появилася переклад відомої праці С. Рудницького „Ukraine — the Land and Its People“ (Rand McNally, New York, 1918, 369 pp.), яка впродовж ба-

гатьох років служила американському читачеві як єдиний довідник про Україну.

Доброякісними матеріалами є інформації, публіковані дипломатичною місією у Вашингтоні в серії п. н. «Приятелі України». Сюди зараховуємо передусім розвідку про господарські взаємини між Україною і Росією, фахово опрацьовану молодим тоді українським науковцем Володимиром Тимошенком, і інформаційний матеріал молодого українського дипломата Омеляна Рев'юка (V. Timoshenko, „Ukraine and Russia. A Survey of their Economic Relations“. Friends of Ukraine, Washington, D. C. 1919, 16 pp.; E. Reviuk, „Ukraine and the Ukrainians. A Handbook of concise Information regarding the Country, People, History and Industry of Ukraine“. Friends of Ukraine, Washington, D. C. 1920, 20 pp.). Також офіційні публікації державного департаменту США, зокрема про Берестейський договір, дають чимало цікавих інформацій про економічне становище України того часу (U. S. Department of State, „Text of the Ukraine „Peace““. Govt. Pr. OFF., Washington, D. C. 1918, 160 pp.).

Між двома світовими війнами інформації про господарське життя на Україні друкувано у згаданих уже вище газетах та в англomовному органі ОДВУ „Trident“, як також в окремих пропагандивних публікаціях, зв'язаних насамперед з польською пацифікацією в Галичині 1930 року. Треба також згадати виданий ОДВУ переклад праці Миколи Сціборського „Ukraine and Russia. A Survey of Soviet Russia 20-year Occupation of Eastern Ukraine“. (Organisation for the Rebirth of Ukraine, New York, 1940, 98 pp.) і видану при допомозі Українського народного союзу працю Юрія Вернадського „Bohdan: Hetman of Ukraine“ (Yale University Press, New Haven, 1941, 150 pp.), в якій автор обговорює також соціальний та економічний лад на українських землях у добу Хмельниччини.

Треба нагадати, що в цей період не було організованого українського наукового життя у США, бо еміграція в наслідок малої кількості інтелігенції не могла цікавитися також і науковою діяльністю. Винятком були тільки окремі одиниці, — наприклад, професор Станфордського університету В. Тимошенко, — які не втримували живіших зв'язків з організованим українським громадським життям у США. Зацікавлення науковою роботою, в тому числі також економічними дослідженнями, почалося лише з приїздом нової еміграції до США.

Відділ Наукового товариства ім. Шевченка

Американський відділ НТШ постав 29 вересня 1947 заходами проф. Миколи Чубатого, і в наслідок переселення більшості членів НТШ до США та обрання нових дійсних і звичайних членів цей відділ є сьогодні чисельно найбільший. Діяльність НТШ розгортається у формі публічних доповідей з наукової та науково-популярної тематики і окремих серійних публікацій — «Записки НТШ»,

«Бібліотека українознавства», англомовні резюме доповідей п. н. «Просідінгс». Всією діяльністю керує президія НТШ з осідком у Нью-Йорку; крім цього, на терені США працює керівництво двох секцій — математично-природописно-лікарської і філологічної. У більших осередках українського поселення існують низові клітини НТШ — Вашингтон, Детройт, Клівленд, Філядельфія та Чікаго; в деяких інших містах НТШ репрезентоване мужами довір'я.

Економічні досліді належать до компетенції Історично-філософської секції, керівництво якої перебуває в Сарселі (Франція); на терені США економічними досліді керують: Економічна комісія (голова — Микола Величківський, секретар — Б. Винар) і Комісія економічних проблем України (голова — Ілля Витанович).

Як уже згадано, наукова діяльність НТШ проявляється в більшості в формі доповідей членів товариства. Для ілюстрації дослідних зацікавлень окремих економістів подаємо теми деяких доповідей, виголошених у хронологічному порядку, при чому очевидно аж ніяк не претендуємо на вичерпність: М. Чировський, «До основ майбутньої економічної структури на Україні» — 1. 12. 1950; В. Тимошенко, «Використання кредитів у сільському господарстві України за час радянської влади» — 15. 3. 1952; Р. Гойдиш, «Питання подвійности в системі господарського обліку» — 3. 5. 1952; М. Дудра, «Американські економісти і американська економічна наука» — 12. 7. 1952; М. Чировський, «Теоретичне обґрунтування державної економічної ініціативи та планування в системі капіталізму» — 20. 9. 1952; М. Величківський, «Сільсько-господарська політика на Україні в період після звільнення її від радянської окупації» — 1. 11. 1952; М. Стець, «Місцеве господарство в СРСР» — 6. 12. 1952; А. Ткачук, «Сільсько-господарська політика німців на Україні в 1941-44 рр.» — 28. 3. 1953; Ю. Рибак, «Економічні питання Берестейського договору» — 25. 4. 1953; В. Січинський, «Рецензія на статтю „Промисловість” в ЕУ» — 3. 5. 1953; І. Витанович, «Роля кооперативного сектора в радянській економіці» — 26. 12. 1953.

Заходами Економічної комісії в Клівленді відбулася від 4 до 6 вересня 1954 перша конференція українських економістів у США. На ній прочитано такі доповіді: М. Величківський, «Економіка сільського господарства України за радянської влади»; М. Курах, «Машинно-тракторні станції на Україні»; Б. Винар, «Розвиток української легкої промисловости»; К. Церкевич, «Участь України у хлібній продукції колишньої царської імперії»; З. Мельник, «Капіталовкладення в економіку СРСР»; Я Сушків, «Зовнішні господарські зв'язки української промисловости». Друга конференція цієї комісії відбулася 26-27 січня 1957 у Нью-Йорку з загальною тематикою «До питання колоніалізму в народному господарстві України», при чому М. Величківський говорив про питання сільського господарства, В. Голубничий — фінансів, Б. Винар — промисловости.

У рамках Світового конгресу української науки (Нью-Йорк, 9-10

вересня 1961) Б. Винар виголосив доповідь на пленарному засіданні п. н. «Стан української економічної науки в 1950-их роках»; на засіданнях економічної комісії — М. Чировський про «Меркантилізм на Україні на переломі 17 та 18 століть» та М. Величківський про «Радянський експеримент з агромістами».

Почавши з 1958 року, праця Економічної комісії НТШ значно послабилася, що частково треба пояснити деякими специфічними умовами, які створилися в американському відділі НТШ.

Треба сказати, що у видавничій програмі НТШ у США присвячено досить мало уваги працям з ділянки вивчення економіки України. Відзначаємо короткий нарис М. Величківського «Знищення сільськогосподарських науковців у Кам'янці Подільському» (надрукований у збірнику на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою — «Записки НТШ», ч. 173, Чикаго 1962), популярно написану студію М. Чировського „The Ukrainian Economy. Its Background, Present Status and Potentials of Future Growth“ (New York, 1965, 93 pp., що появилася в серії «Бібліотека українознавства», ч. 16, Нью-Йорк, 1965, 93 стор.) і джерельну студію С. Процюка „Economic Development of the City of Lviv“ (що появилася 1963 року заходами окремого ювілейного комітету з приводу 700-річчя Львова у Нью-Йорку і при співпраці НТШ). Зокрема треба згадати дослідну працю І. Вітановича «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964), що появилася при фінансовій підтримці Товариства української кооперації у США.

Українська вільна академія наук

Першим головою американського відділу УВАН був обраний проф. Михайло Ветухів, який поклав багато зусиль у розбудову цієї наукової установи. Зокрема треба відзначити багатогранну видавничу діяльність УВАН — 20 книг англомовних «Анналів», наукових збірників, окремих монографій тощо. Працею УВАН керує управа на чолі з проф. О. Архимовичем при допомозі періодичних конференцій дійсних членів УВАН. Дослідна праця і більшість наукових конференцій в основному мають місце в Нью-Йорку. Крім цього, представництва УВАН існують також у Вашингтоні, Детройті, Денвері та інших містах США. З офіційних повідомлень управи УВАН можна довідатися, що з 1950 до 1965 років в рамках УВАН відбулося понад 700 наукових конференцій, на яких виголошено понад тисячу доповідей з різних ділянок українознавства.

Студії економіки України належать до компетенцій Правничо-економічного відділу, головою якого був до своєї смерті проф. Володимир Тимошенко; економічна тематика представлена також у працях Комісії для дослідів над пореволюційною Україною під головуванням проф. Івана Решетаря (секретар — проф. Всеволод Голубничий). Для характеристики наукових зацікавлень членства УВАН

економічною тематикою подаю деякі доповіді, виголошені в рамках діяльності УВАН, при чому доповідачі згадуються в алфавітному порядку:

Архимович О., «Систематичне фальшування статистичних даних про урожай в СРСР» — 16. 10. 1960; Величківський М., «Стан сільського господарства на радянській Україні» — 22. 6. 1951, «Селянська реформа» — 15. 12. 1962; Винар Б., «До питання економічного колоніалізму на Україні» — 10. 2. 1956, «До питання російсько-українських економічних взаємовідносин в СРСР» — 17. 11. 1956, «Розвиток української легкої промисловости» — 14. 5. 1957, «Розвиток економічної науки в УРСР» — 20. 2. 1960, «Вивчення економіки України на еміграції» — 2. 3. 1963; Голубничий В., «Сучасний промисловий розвиток України» — 30. 4. 1955, «До питання розвитку радянської економіки за 1929-56 роки» — 2. 3. 1957, «Радянські колгоспи» — 17. 12. 1958, «Науковий і політичний аспекти радянської статистики» — 19. 10. 1957, «Сучасні американські студії радянської економіки» — 7. 5. 1960, «30 років колективізації на Україні» — 16. 10. 1960, «Сучасний стан історичних дослідів економіки України в УРСР» — 9. 6. 1962; Дубинець І., «Боротьба України проти колгоспної системи» — 12. 12. 1953; Дудра М., «Робітниче питання і профспілки у США» — 28. 12. 1955; Єфремов М. Є., «Економіка Кубані» — 28. 2. 1953; Замша І., «Використання радянських джерел в економічних студіях» — 4. 6. 1952, «Українська кооперація за 1917-20 роки» — 3. 5. 1952, «Програма студій економіки України за проектом проф. В. Тимошенка» — 7. 2. 1953; Коваль Л., «М. Туган-Барановський» — 15. 6. 1963; Мельник З. М., «До методології обрахунків дрибутовості в підприємствах УРСР» — 30. 6. 1961, «Український капітал у радянській економіці в час першої п'ятирічки» — 27. 12. 1961, «До питання визначення економічної ефективності капіталовкладень в СРСР і США» — 22. 6. 1963; Мартос Б., «Українська валюта 1917-20 років» — 4. 10. 1958, «Характеристика суспільного господарського ладу в СРСР» — 20. 11. 1958; Оглоблин О., «Розвиток промисловости Правобережної України у 18 стол.» — 14. 11. 1953; Світ І., «Поклади золота і його експлуатація на Зеленому Клині» — 14. 3. 1953; Сосновий Т., «Проблеми житлової площі в СРСР» — 7. 2. 1953.

Як і в НТШ, багато з виголошених доповідей не появилася друком. Треба сказати, що також у виданнях УВАН економічна проблематика репрезентована незадовільно. Так, у «Літературно-науковому збірнику» УВАН (вип. I, Нью-Йорк 1952) була надрукована тільки коротка студія Євгена Пизюра «Новий фрагмент радянської аграрної політики», де обговорено питання укрупнення колгоспів у світлі тодішніх повідомлень радянської преси. Деякі економічні матеріали можна зустріти також на сторінках англومовних «Анналів УВАН», наприклад, переклад давнішої праці В. Тимошенка про М. Тугана-Барановського і переклад відомої праці останнього про господарські кризи — V. Timoshenko, „M. I. Tugan-Baranovsky and

Western European Economic Thought" (The Annals of UVAN, No. 3, 1954, p. 803-823); M. I. Tuhon-Baranovsky, „Periodic Industrial Crises. A History of Britain Crises" (ibid., p. 745-802). Цінний матеріал про дослідну працю українських істориків економіки подає історіографічний нарис Д. Дорошенка та О. Оглоблина „A Survey of Ukrainian Historiography" (New York, 1957). Багато економічних матеріалів історичного характеру можна знайти в монографії проф. Наталії Полонської-Василенко „The Settlement the Southern Ukraine, 1750-1775" (New York, 1955). Okремо треба загадати випуск «Анналів» з матеріалами Комісії для дослідів над пореволюційною Україною з статтями В. Голубничого та американського автора Р. С. Салліванта — V. Holubnytsky, „On the Rationale of the Soviet Collectivization of Agriculture in 1929"; R. S. Sullivan, „The Agrarian-Industrial Dichotomy in the Ukraine as a Factor in the Soviet Nationality Policy" (New York, 1961).

Доводиться тільки шкодувати, що у зв'язку з фінансовими труднощами «Анналі» — мабуть, найсерйозніше наукове видання української еміграції — появляються з надто великими перервами.

Інші видавництва

Треба сказати, що НТШ та УВАН звертають більше уваги на вивчення українознавства в традиційній площині, тобто в площині літературно-філологічних чи взагалі гуманістичних наук. Економічні науки — як також і соціологія, географія, психологія та педагогіка — репрезентовані в науковій праці та у видавничій діяльності цих установ незадовільно. Цим, може, треба частково пояснити факт, що молодше покоління економістів (зокрема велика кількість викладачів в американських вищих учбових закладах, яка саме рекрутується з-поміж цієї української наймолодшої генерації) не бере активної участі в праці НТШ та УВАН.

Заки перейти до характеристики дослідів цієї молодшої генерації, які, до речі, мають місце в рамках американських наукових інститутів, університетів та коледжів, спробуємо наперед подати інформації про ті українські громадські і політичні установи та видавництва, які, хоч і не працюють науково, все ж таки уможливають появу деяких економічних студій, що мають серйозне наукове значення.

Насамперед згадаємо видавничу діяльність Українського конгресового комітету Америки (УККА), який, починаючи з 1944 року, видає англomовний «Український кварталник» — колись за редакцією проф. Миколи Чубатого, тепер д-ра Володимира Душника. У підзаголовку назви читаємо «журнал східноєвропейських та азійських студій». Економічних матеріалів опубліковано тут досить багато, на жаль, більшість з них має радше пропагандивний характер; тому, на нашу думку, редакційна політика цього журналу повинна б бути змінена на краще. При цьому аж ніяк не хочемо сугерувати погляд,

що журнал повинен би мати суто науковий характер. Однак публіцистика, зокрема за останні роки, практикувана на сторінках «УК», не в силі переконати нікого з-поміж інтелігентних американських читачів. Сказане стосується, на жаль, багатьох статей з економічної тематики.

Наукову вартість мають статті відомого ґрунтознавця проф. Г. Махова¹⁾, економіста інж. С. Процюка, який обговорює ряд питань структурного розвитку української промисловости та інших ділянок народного господарства²⁾, а далі — статті М. Величківського та К. Кононенка³⁾, М. Чировського, М. Мельника й О. Домбровського.⁴⁾ Думаю, що не буде виявом нескромности, якщо до цієї категорії зарахую також свої статті.⁵⁾

Крім економічних матеріалів, опублікованих в «УК», УККА видав також інформаційну брошуру К. Кононенка „Colonial Disfranchisement and Exploitation of Ukraine by Moscow“ (New York, 1958).

Деяку увагу економічним питанням присвячує Дослідно-видавничче об'єднання «Пролог», яке у своїй «Суспільно-політичній бібліотеці» опублікувало статистичну розвідку Дмитра Соловєя «Політика ЦК КПРС у плянуванні розвитку промисловости та промислових кадрів на Україні» (Нью-Йорк, 1960, 108 стор.) і збірник статей п. н. «Документи українського комунізму» (Нью-Йорк, 1962, 232 стор.), в якому надрукована відома стаття Михайла С. Волобуєва «До проблеми української економіки» («Більшовик України», чч. 2 та 3 за 1928 рік). З рамени «Прологу» появляється місячник „Digest of the Soviet Ukrainian Press“ («Вибір з української радянської преси»), в якому систематично поміщуються економічні матеріали на підставі українських радянських пресових джерел.

¹⁾ Н. Makhiv. „The Agrarian Policy of the USSR“ (Summer 1951); „The Ukraine and the Fourth Five-Year-Plan“ (Autumn 1952).

²⁾ S. Prociuk. „The Evacuation of Industry in 1941 and the Postwar Economy of Ukraine“ (Summer 1949); „Ukrainian Donbas at the Close of the Forth Five-Year-Plan“ (Summer 1950); „Labor Conditions in the Metallurgical Industry of Ukraine“ (1957); „The Oil Industry in Ukraine“ (1954); „The Ukrainian and World Iron Resources“ (Winter 1956); „Transportation in Ukraine“ (March 1957).

³⁾ М. Velytchkivsky. „The Economic Position of the Ukrainian Farmer after World War II“ (Winter 1952).

К. Kononenko. „Liquidation of MTS — a Risky Maneuver“ (June 1958).

⁴⁾ М. Chyrovsky. „Economic Aspects of the Ukrainian-Moscovite Treaty of 1654“ (1954).

М. Melnyk. „Some Observations on the Relationship between Economics and Politics in the Soviet Union“ (Summer 1955).

О. Dombrovsky. „The Economic Relations of the Ukraine and the Ancient World“ (Autumn 1950).

⁵⁾ В. Vynar. „The Establishment of Soviet Economic Colonialism in Ukraine“ (March 1957); „The Ukrainian Economy — Victim of War“ (September 1958).

Починаючи з 1954 року, появляється в Нью-Йорку із значними перервами науково-популярний кварталник «Український господарник» за редакцією проф. М. Величківського. Досі вийшло тільки вісім чисел, і то завдяки самопосвяті редактора. Тематика в основному економічна, хоч деколи друкуються також матеріали з інших ділянок. З цікавіших статей належить відзначити такі: М. Величківський, «Важне становище українського селянина» (ч. 3, 1954), «Заробітна платня сільсько-господарських робітників на Україні» (ч. 4, 1954), «До питання сучасної кризи в сільському господарстві України» (ч. 5, 1955) і «Занепад сільсько-господарського виробництва на неволеній Україні»; Б. Винар, «Економічні проблеми соціалізму і ліквідація протилежностей між селом і містом» (ч. 1, 1954), «Чи дійсно насьогодні є нові завдання легкої промисловости України» (ч. 2, 1954), «Українська текстильна промисловість» (ч. 4, 1954) і «Шкіряно-взуття промисловість України» (чч. 5 та 6, 1955); К. Церкевич, «Спроба аналізу участі чужинецьких капіталів у господарському житті України» (ч. 1, 1954) і «Головні причини іміграції чужинецьких капіталів в українське народне господарство в 1900-их роках» (ч. 2, 1954); П. Кованьковський, «Фінансово-економічна політика США» (ч. 2, 1954); М. Дудра, «Колгоспи в країнах поза радяською орбітою» (ч. 2, 1954); І. Розгін, «До питання про стан українського тваринництва» (ч. 8, 1963); О. Архимович, «Культура бавовни на Україні» (ч. 4, 1954). Крім цього, у видавництві «УТ» появилися дві брошури М. Величківського — «Сільське господарство України і колоніальна політика Росії» (1957) та «Ліквідація присадибного господарства за комуністичної системи» (1958).

Економічній проблематиці присвячують деяку увагу також інші журнали, але, на жаль, більшість цих матеріалів не має великої наукової вартости, тому спробуємо зробити перегляд тільки важливіших, на нашу думку, статей. У журналі «Вільна Україна» слід відзначити статті проф. Дмитра Соловєя, базовані на солідному статистичному матеріалі та офіційних радянських документах: «Про вияв колоніального режиму на Україні» (ч. 12, 1956), «Вияв політики колоніалізму ЦК КПРС за допомогою статистичних даних про роздрібний товарообіг України» (ч. 5, 1958), «Колоніальна політика ЦК КПРС у світлі цифрових даних про транспорт та зв'язок України» (ч. 6, 1959). З інших статей заслуговують уваги: Матвій Стахів, «Соціальні і економічні погляди І. Франка» (ч. 3, 1956); Ілля Гольдман, «Економічна самостійність України» (ч. 6, 1955); М. Курах, «Права та обов'язки селян у колгоспній системі СРСР» (ч. 18, 1958) і «Робітництво в СРСР» (ч. 21, 1959). У журналі «Розбудова держави», який появлявся з 1949 до 1958 року, на економічні теми писали: Євген Гловінський — «Радянська торгівля і постачання» (ч. 9, 1957), Степан Ю. Процюк — «Нафтова промисловість України» (ч. 6, 1954), М. Величківський — «До питання економічної системи в СРСР» (ч. 9, 1957) і редактор цього журналу Б. Винар — «Радянське упромислов-

лення» (ч. 4, 1952). «Післявоєнний розвиток радянської промисловости» (ч. 5, 1953), «Розвиток української легкої промисловости» (чч. 6 та 7 за 1954 і 1955 рр.), «Професор Володимир Тимошенко» (чч. 7, 8 та 9, 1957), «До питання українсько-російських економічних відносин» (ч. 9, 1957). У видавництві «РД» появилася брошура Б. Винара «Розвиток української легкої промисловости» (Денвер, 1955). Економічні статті зустрічаємо також у журналі Товариства українських студентів ім. Міхновського (ТУСМ) «Фенікс» — наприклад, З. Л. Мельник, «До економічної системи на Україні» (ч. 5, 1956); у журналі ОДВУ «Самостійна Україна» — П. Стерчо, «Соціально-економічна розбудова Карпатської України в 1938-39 рр.» (квітень 1957), С. Ю. Процюк, «Сучасний стан транспорту на Україні» (січень-червень 1950), «Економіка України і важливіші соціальні питання» (квітень-червень 1951), «Енергетичне господарство України» (грудень 1951 та січень 1952) і «Найновіші втрати в економіці України як наслідок окупаційної політики Москви» (травень-червень 1953); у журналі ООЧСУ «Вісник» — О. Оглоблін, «Проблеми економіки України в науковій та громадській думці 19-20 стол.» (ч. 1, 1963). Інформаційні матеріали з економіки друкуються у журналі господарсько-кооперативної і громадської думки «Наш світ» і у «Вістях українських інженерів».

Не згадуватимемо тут численних спогадів окремих громадських та політичних діячів, де часто міститься багато цікавого матеріалу для вивчення соціально-економічної думки на Україні. Сюди зараховуємо такі мемуаристські публікації: Євген Чикаленко, «Спогади» (УВАН, Нью-Йорк 1955); Іван Макух, «На народній службі» (Українська вільна громада, Детройт, 1958); Василь Іванис, «Стежками життя» (п'ять томів, Торонто, 1958-62).

Цінні матеріали для студій господарського життя на Україні подають праці українських істориків О. Оглоблина та Н. Полонської-Василенко.

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерті Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

І В А Н Ф Р А Н К О
П Р О С О Ц І Я Л І З М І М А Р К С И З М
(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева.

Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до вид-ва ПРОЛОГ.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Нова збірка поезій «Сонцезвіт» Микити Мандрики

Минулого року в Вінніпегу, в Канаді, вийшла нова збірка поезій відомого українського поета Микити Мандрики під назвою «Сонцезвіт». Як видно з приписки автора «До мого соняшного вісімдесятиліття», збірка має ювілейний характер. А рік 1965, в якому вийшла ця збірка, відзначає певні етапи в житті і діяльності поета.

Микита Мандрика походить з роду запорозьких козаків. Він народився в 1886 році. Учився в Києві, Софії, Празі, де вивчав право і згодом дістав звання професора міжнародного права. До літературної діяльності став дуже рано, але серйозні писання його датуються 1905 роком. Починаючи з 1917 року, у праці весь час він мав щирі помічі своєї дружини Ганни, теж з козацького роду. Він присвятив їй багато своїх поезій.

У 1905 році Микита Мандрика виступив перший раз у пресі: у революційному журналі «Южные записки», що виходив в Одесі, була надрукована його стаття. Таким чином, минулого року завершилося шістдесят років журналістичної і літературної праці Микити Мандрики.

У 1925 році була надрукована його наукова розвідка в «Записках Всеукраїнської Академії Наук у Києві» (том 5). З того часу датуються його наукова праця, що також 1965 року відзначалася круглою датою, її со-рокаліттям. Крім того, Микита Мандрика співпрацював у газеті «Громадська думка», яка почала виходити українською мовою з 1906 року і пізніше змінилась на «Раду» та «Нову Раду».

«Цей же 1965 рік, — як пише у своїй післямові автор, — підводить мене під двері мого вісімдесятиліття. І я зустрічаю його „сонцезвітом”».

У полях золотих пишастється мій дім,
Де цвіт звиває вже левкой і как-
тус, —

Тож — символ радості моїх доспі-
лих днів —
Розцвівся золотом мій геліантус,
Цвіт соняшний в життє садю моїм.

Майже вся збірка має автобіографічний характер, крім окремих розділів, присвячених іншим поетам і письменникам та діячам, живим чи померлим. На тлі природи поет згадує свої перші роки кохання. Сама природа є символом радості й кохання.

Ще в збірці «Пісня про Анемону» (1917), перевиданій у 1958 році в збірці «Золота осінь», поет подає симфонію кохання, а саму збірку він присвятив своїй дружині Ганні, яку в ранній молодості за її ніжне серце називали Анемоною — квіткою, що боїться навіть ніжного дотику руки. Вона любила природу, природа любила її. У своїй згадці про Анемону в річницю її смерті (вона померла 5 червня 1957 року) поет пише: «Під вікнами моєї Анемони мільйонами цвіту — рожевого й червоного — зацвіла, як ніколи, красуня яблуня, і коли вона примушена була відпочивати в ліжку, рясні пахучі віти яблуні говорили до неї своїм шелестом, немов вимовляючи: ми цвітимо для тебе, бо любимо тебе».

Тепер, у збірці «Сонцезвіт» 1965 року, поет знову згадує про свою Анемону та про молоді роки кохання, як були вони вдвох:

І ти прийшла до мене в дні осінні,
Щоб разом йшли ми в соняшнім
промінні.

Поет переживає тепер ті самі щасливі хвилини, що й за молодості, бо він не сам:

...образ твій так близько коло
мене —
Він береже мене від ночі самоти,
І я не сам; я чую на раменах,
Як горнешся до мене ніжно ти.

ка в «Листах до приятелів» (Нью-Йорк).

У книзі вчуваються й сумні нотки, дуже сумні думки. Не дарма у 1956 році О. Вишня «збирався» — київський театр прийняв жарт за справжній намір і вже включив майбутній «твір» до свого плану! — писати музичну комедію «Галка-галка, катафалка». А чи не про свої твори думав О. Вишня, коли писав у листі до Ю. Весеніна наступні рядки: «По-моєму, не треба злізати з цієї теми, доки не покінчимо з брехнею остаточно, залишивши єдину: „Брехню — во спасіння!“» — Брехня во спасіння...

Сорок сім авторів взяло участь у збірникові. Серед них і Рильський, і Панч, і Тичина, і М. Рудницький. Але нариси вийшли одноманітні тоном і змістом. Обмаль фактів. Трафаретний стиль. Справді цінна річ збірника тільки спогади Ю. Смолича. В них добірна мова, згадка про

молодого гумориста в товаристві українських письменників, а головне — опис зустрічі з О. Вишнею у прифронтовій Москві 1943 року.

Вони разом ночували. А слів бракувало... Або потрясаюча сцена наступного дня — засланець і чудака столичної техніки. Як Вишня плитав на стрічку ескалатора, як потрапив у пащу автоматичних дверей вагона метро!

Книгу відредаговано дуже зле. Надто часто зустрічаються мовні вади, особливо русизми. Деякі автори, помітно, пишуть не по-українському, а «калькують». У книзі кілька портретів старого Вишні. Зокрема — О. Вишня і М. Рильський на відпочинку під час полювання (1951), О. Вишня і редактор «Перця» Ф. Маківчук (1951). Красномовна фотографія — О. Вишня на агітпункті (1949).

О. Із.

Коштами Союзу українських організацій Австралії (СУОА),
за загальною редакцією

Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії

у серії «Бібліотека українознавства» Головної ради НТШ — ч. 15
появилася книга

«УКРАЇНЦІ В АВСТРАЛІЇ»

(Збірник матеріалів до історії поселення українців).

Авторами статей і нарисів є видатні працівники церковної, культурної та громадської ділянок українського життя в Австралії. У збірнику опубліковані також статті прем'єр-міністра та лідера опозиції Австралії про українських поселенців. На зміст книги складаються нариси про українські церкви, українське громадське та культурне життя і про українське друковане слово.

Книга великого формату і багатоілюстрована, має 862 сторінки. Ціна — 10,— австралійських доларів.

Замовлення і гроші надсилати на адресу фінансового керівника СУОА:

Mr. T. Hewko
34 Percy St.
Newport, Vic., Australia

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Дні України у Франції

Українці у Франції з великим зацікавленням довідалися в жовтні минулого року з київської преси та з французького бюлетеня «Франція — СРСР» (за листопад), що у Франції в багатьох містах відбудуться «Дні України». Така назва обіцяла багато. У сучасній Франції так мало знають про Україну і так часто плутають її з усім, що російське, що така ініціатива не могла не викликати зацікавлення та бажання справжнього успіху у всіх, кому дорога доля України. З «Радянської України» від 19 листопада можна було довідатися, що відкриття таких самих «Днів Франції» на Україні урочисто відбулося в приміщенні Київської консерваторії ім. П. Чайковського. З французького боку на цьому відкритті був аташе в справах культури при посольстві Франції в СРСР Жерар Абансур. Треба було сподіватися, що відбудеться щось подібне і в Франції. Але тут саме й почалися розчарування для тих, кому ця справа дорога. Бюлетень «Франція — СРСР» ні точних даних, ні календаря урочистостей і містечких виступів не подав, а в бюрох цієї організації теж нічого конкретного не можна було дізнатися. Звичайно відповідали, що місцеві газети повідомлятимуть про ці дні у різних містах Франції. Однак місцеві газети, а вже тим більше центральні пресові органи нічого про це не писали. «Юманіте», центральний орган Комуністичної Партії Франції, теж такого повідомлення не подала. Довелося вишукувати льокальні бюлетенечики місцевих відділів товариства «Франція — СРСР» та афішки, щоб про ці виступи довідатися. А в планах подавали близько 25 французьких міст, між ними й кілька більших провінційних центрів, але не Париж.

При цій нагоді можна було точніше довідатися про міста-побратими Франції й України. Серед інших

називають такі: Одеса-Марсель, Харків-Лілл, Ніцца-Ялта, Запоріжжя-Бельфор і... (о, диво!) Київ-Тулуза. Братання Києва з провінційним містом, і то другорядного значення, може тільки дивувати й обурювати. Невже бракує в міністерстві закордонних справ у Києві шефа протоколу? Чи, може, умисне цим способом дають відчуття киянам і всім українцям, яка вартість їхньої самостійної столиці?! Але як вияснити це французові? Столицям личить брататися тільки з столицями і лише в другу чергу з іншими містами й містечками. Чи треба бути «націоналістом», щоб до цього додуматися?

Якось урочисто відкриття «Днів України» у Франції так і не було. Вони почалися непомітно десь на провінції, де їх не відзначили своєю присутністю ні міністри, ні їх уповноважені з французького боку, ні представники України у Франції (властиво при ЮНЕСКО в Парижі). Голова української делегації на ювілейній сесії ЮНЕСКО Р. В. Бабійчук потрудився принагідно побувати в одному чи іншому містечку, але його зустрічали тільки місцеві представники товариства «Франція — СРСР» або представники місцевої адміністрації. Ні до яких ширших зв'язків з французькою владою не дійшло. Не дійшло й до зв'язків з ширшою французькою громадськістю. Вечори оголошено незадовільно, і приходили на них чи не виключно члени згаданої організації. До того ж вечори відбувалися у невідповідних приміщеннях: у залах міських органів або в неустаткованих, голих (виставкових) залах (наприклад, у Малахові під Парижем). На такі влаштування добірна публіка звичайно не ходить.

А що вже казати про програму цих днів! Насамперед відбулася виставка народної творчости у міжнародному аеропорті Парижу —

Орлі. І що там могла побачити велика маса подорожуючих з усього світу? Чи не виключно фотографії вишиваних тканин, різьби, кераміки. Лише де-не-де траплявся оригінальний експонат (паризькі українці радо позичили б дещо для такої виставки з своїх колекцій). І ця ж виставка мала експонуватися у різних містах Франції. Чи може французький глядач дістати будь-яке враження про українську народну творчість з такої виставки?

Дещо більше можна сказати про концертну частину «Днів України». У ній взяли участь визначні солісти українських опер: Б. Жайворонок з Харкова. З. Бузіна, О. Чулюк-Заграй, С. Козак з Києва, Т. Мороз з Одеси, Т. Дідик із Львова. Солісти були гідні найкращих французьких сцен, але їм довелося виступати в обставинах підміських провінційних вечорів, у принципово невідповідних умовах. Шкода, що в репертуарі цих співаків було багато примітивеньких творів («О, sole mio», «Волга, Волга...»). Народні пісні посідали теж значне місце в репертуарі, знижуючи рівень концертів. У балетній частині програми з успіхом виступав кіровоградський ансамбль «Ятрань».

Про ці виступи знову ж повідомляла тільки місцева преса та бюлетені товариства «Франція — СРСР». Українські дні не знайшли ніякого відгуку в колах культурних діячів Франції. Навіть офіційний бюлетень не подав вичерпного звіту, а тільки мале інформаційне повідомлення в січневому числі. Варто відзначити, що й комуністична преса не помістила з цієї нагоди ніяких докладніших матеріалів про українську культуру. Кілька письменників, представників мистецького та музичного світу України обмежилися звичайною туристичною подорожжю.

Чи ці «дні» спричинилися до якогось ознайомлення Франції з українською культурою? Безумовно, ні. Але вони зміцнили фальшиве уявлення про провінційність української культури в тих вузьких колах, для яких були організовані. Чи належало їх називати «Днями України»? Чи не ліпше було б — назвати — днями міст-побратимів? І ще питання: хто винен у тому, що Україну так бідно й провінційно представлено, київські кола чи які інші? У всякому разі не французькі!

К. М.

Українська тематика на конгресі АГА

При кінці минулого року до Нью-Йорку з'їхалося понад 7 тисяч американських та канадських істориків на щорічний конгрес Американської історичної асоціації (АГА). Програма конгресу охоплювала різноманітні теми включно з такими, як американська дипломатія, методи викладання історії, громадянські права за урядування президента Г. Трумана чи вплив гелленістської цивілізації на фарисеїв.

Українську тематику обговорювано на двох сесіях — на сесії, присвяченій «трьом центрам науки (Київ, Вільна, Прага)», і на сесії, темою якої була «коляборація під час другої світової війни (Україна, Франція)». На першій сесії допові-

дав проф. Степан Горак (Східно-іллійський університет) про Києво-Могилянську академію, на другій — проф. Джон Армстронг (Університет штату Вісконсін) про колябораціонізм на Україні.

Окреслення «коляборація» та «коляборант» мають часто емоційне забарвлення, зокрема коли ці окреслення вживають у політичній дискусії чи полеміці. На науковому конгресі істориків, де до всіх питань підходять майже з клінічною об'єктивністю, така тема втрачає свої пропагандистські особливості і стає предметом серйозної аналізу.

Д. Армстронг — з походження чистокровний американець середнього віку — говорить про «коляборацію»

виключно як сумлінний дослідник, а не як прокурор чи апологет. Треба нагадати, що він досліджує питання українського націоналізму та самостійництва вже понад двадцять років: у видавництві Колумбійського університету появилася кілька років тому його монографія англійською мовою п. н. «Український націоналізм 1939-1945», яка дочекалася другого накладу. Коляборація в Східній Європі, — підкреслив у вступі до своєї доповіді Д. Армстронг, — цілковито різнилася від коляборації в західноєвропейських країнах, як от у Франції, Норвегії та Голляндії, де співпраця з німецькими нацистами була викликана в наслідок різних соціальних та ідеологічних конфліктів. Зате в країнах Східньої Європи стимулом до коляборації було «етнічне незадоволення». Доповідач аналізував коляборацію трьох націй — української, словацької та хорватської, при чому він найдовше спинився на питанні України, бо саме тут, на його думку, можна знайти найкращий приклад для «етнічної мотивації щодо співпраці», і тим вона, ця співпраця, чітко відрізняється від коляборації французької. «Українська коляборація не окремий феномен, — говорив Армстронг, — а частина широкої тенденції у Східній Європі у военний час». Українська коляборація з німцями не обмежувалася тільки Організацією Українських Націоналістів (ОУН), вона включала всі політичні елементи, — твердив доповідач. Прихильники Української Народної Республіки коляборували неохоче, але все ж таки й вони коляборували. «Гетьманці підходили до справи з великим ентузіазмом, але нацистський режим не віддячився їм за їхню приязнь». Також УНДО коляборувало неохоче, «особливо в окремих адміністративних ситуаціях, зате воно коляборувало впродовж усього воєнного періоду».

Причини такої коляборації, на думку Армстронга, цілковито прагматичні: Німеччина та Італія були великодержавами, які з-зовні не виглядали як загрозливі та небез-

печні сили для українських інтересів. До того Німеччина була проти «статус кво» у Східній Європі, що збігалось великою мірою з національним інтересом українців.

Головною темою доповіді американського дослідника була організована коляборація, яку він окреслив «колябораціонізмом». У зв'язку з цим його увага була звернена зокрема на ОУН, словацьких народників («глінківців») та хорватську «Усташа». (На думку Армстронга, ці всі країни націоналістичні ідеології зформувалися на початку 1920-их років, тобто перед приходом німецьких нацистів до влади, тому зразком для них був італійський фашизм. Співпраця між згаданими націоналістами і нацистами створилася на базі подібності ідеологій, для яких «нація понад усе»; але одночасно ця засада створила також великий парадокс, який співпраці не сприяв. Конфлікти між українськими націоналістами і німецькими нацистами почалися таки з початком налагодження коляборації: прагненням Гітлера було уярмити Україну для економічних цілей Німеччини, ОУН же боролася за відновлення української держави.

Подібність між нацизмом і націоналістичними рухами у Східній Європі була, за твердженням Армстронга досить поверхова. Хоч українські, словацькі та хорватські націоналісти визнавали т. зв. провідницьку систему, вони швидко відступили на практиці від цієї засади, коли нові особи виступили проти «вождів» (тут Армстронг подає прізвища Бандери, Павеліча та проф. Туки). А далі він каже: «Ні в одному випадку партійний провідник не був одночасно основоположником, найвищим ідеологом, харизматичним провідником та абсолютним диктатором, як це було в Німеччині». Цей факт уможливив нацистам протиставити одну націоналістичну фракцію другій і деякий час мати користь з такого протиставлення, хоч одночасно це підкопало вигляди на довготривалу коляборацію.

Армстронг ствердив, що колябо-

рація українських націоналістів з нацистами виправдана наявністю спільних ворогів — Росії і Польщі. Хоч ОУН була дуже розчарована нацистсько-радянським договором у 1939 році, вона знайшла нову причину для коляборації в бажанні спільно знищити польську державу.

Якщо мова про антисемітизм, який Д. Армстронг назвав «нормальним явищем у Східній Європі», націоналісти тих країн — за винятком українських — брали активну участь у німецькому винищенні жидів. ОУН у той час зірвала контакти з нацистами та перейшла в підпілля і навіть ховала жидів перед німцями.

У дискусії на цю тему після доповіді проф. Д. Армстронг повторив це твердження, додавши, що немає

жадних доказів на те, що ОУН як політична організація була проти жидів, хоч окремі українці служили в поліційних формаціях, які допомагали німцям знищувати жидів. Він відкинув також твердження про «львівський погром у липні 1941 року», назвавши його післявоєнним фальсифікатом Народної Польщі, не підтвердженим жадними документами.

На закінчення своєї доповіді проф. Д. Армстронг заявив, що для націоналістів у Східній Європі друга світова війна була новим етапом в їхніх давніх змаганнях проти панівних націй. Німецькі нацисти були для них примусовими, хоч і незадовільними, «союзниками» в цих змаганнях.

Ростислав Л. ХОМ'ЯК

«Скажи мені, як ти реагуєш...»

На сторінках нашого журналу появилися і оголошення про книгу «Українці в Австралії» — збірник матеріалів до історії поселення українців на тамошньому континенті, і простора рецензія проф. Володимира Кубійовича на цю справді капітальну публікацію (ч. 9 за вересень 1966, стор. 113-116). Недавно пошта принесла останні числа українського сіднейського тижневика «Вільна думка», з яких можна довідатися, що цю книгу... «бойкотують» деякі кола української еміграції в Австралії. Комусь якась книга може не подобатися, її зміст можна більше чи менше гостро скритикувати, вказавши на недоліки, вадити неточності. Можна навіть її не купувати, бо ж примусу на купівлю товару немає ні в капіталістичній, ні в соціалістичній системах. Але бойкотувати? Чи закликати до організованого бойкоту? Це — більше ніж дивовижне, це — прояв суспільної невиробленості; з цього приводу можна навіть говорити про національну нерозвинутість. Так реагують, мабуть, тільки первісні, примітивні суспільства.

Треба на сто відсотків погодитися з Василем Онуфріємком, який на сторінках «ВД» (ч. 50 від 11 грудня 1966) пише:

«У нас завівся нерозумний звичай. Коли комусь щось не подобається в газеті або книжці — зараз же вживати фінансових „санкцій“. Про когось написано щось у газеті таке, що не подобається, — зараз же погроза: я не буду купувати вашої газети. Або ще гірше: нас багато, ми — сильна група, і коли ми збойкотуємо вашу газету, то... „Дрючок“ цього характеру вказує тільки на примітивізм тих, хто його тримає в руках та ним погрожує. Те саме і з бойкотом книжки „Українці в Австралії“. Я, правда, думаю, що всі, хто проти книжки мають якісь застереження, все ж книжку купили. Не купують книжки ті, які жадних застережень проти неї не мають, бо її, можливо, навіть у руках не тримали».

В аналогічних випадках члени розвинутих, цивілізованих суспільств — зокрема англо-сакси — реагують інакше: вони пишуть листи в редакцію, в яких висловлюють свій

погляд на дану справу, дискутують чи полемізують з окремими авторами (розуміється, в межах пристойності, і тону, і змісту). Ясно, що редакція такі листи публікує, скоротивши задовгі розповіді і викресливши підлабузницькі чи образливі слова або пасуси, що даної теми не стосуються. Тому в цих газетах та журналах можна зустрінути багато дописів-листів, що починаються з «Дір сер».

А в нас? Перегорніть наші газети та журнали (у тому числі та кож і наш журнал «Сучасність») і ви знайдете відповідь на повище питання. Наша читацька публіка чомусь неохоче лише такі листи. Може, тому, що має поганий досвід з дотеперішньою практикою. Писати ж треба коротко і чітко, думки висловлювати ясно і точно, а на це, мабуть, «не вистачає часу». Французький політик Арістід Бріян — довголітній міністер закордонних справ та кількакратний прем'єр у 20-их роках — сказав, що для підготовки 20-хвилинного виступу на форумі Ліги Націй йому потрібно двох-трьох годин, коли для двогодинної промови йому вистачає 20 хвилин або й менше. Так, мабуть, також стоїть справа в листах до редакції.

Повернімося до питання бойкоту

книжок чи періодиків. Ця справа в нашій емігрантській дійсності не нова. Збірник «Українці в Австралії» не перша (і не остання) жертва «бойкоту». Такі заходи застосовувалися вже в «археологічну» добу нашої еміграції — тобто в добу «таборових республік». Дивно тільки, що їх застосовують в англо-сакському оточенні, від якого можна б навчитися товариської та громадської поведінки.

Багато людей тримається життєвої засади: «Покажи мені своїх приятелів, а я скажу тобі, хто ти є» або «Покажи мені свою бібліотеку, а я...» і так далі. А можна б зформулювати таку парафразу цих двох засад:

«Скажи мені, як ти реагуєш, коли тобі щось не подобається в газеті (журналі, книжці), а я скажу тобі не тільки, хто ти є, але також до якого і котрого суспільства ти належиш».

Можна закладатися в стосунку один на сто, що жаден український періодик на чужині не вільний від того роду реагувань деякого з-поміж своїх читачів. Але й є такі періодики, що такі «реакції» сугерують, плянують та організують. Зокрема ж їх стосується повища парафраза.

В. П. С.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

ЗМІСТ

Федір Коваль. Білі папороті	3
Олекса Ізарський. Чудо в Мисловицях	7
Федеріко Гарсія Льорка. Як кохався дон Перлімплін з Белісою в саду	57
Микола Кузьмович. Стилистичний розвиток живопису Лю- бослава Гуцалука	71
Юрій Соловій. Думки з приводу Гуцалукової творчости .	78
Володимир П. Стахів. Напередодні березня 1917	82
Роман Рахманний. Преса Української РСР: 1967	87
Богдан Винар. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (VII)	110
Критика і бібліографія. Нова збірка поезій «Сонцецвіт» Миколи Мандрики (Пантелеймон Ковалів) — Спогади про Остапа Вишню (О. Із.)	120
Огляди, нотатки. Дні України у Франції (К. М.) — Україн- ська тематика на конгресі АГА (Ростислав Л. Хо- м'як) — «Скажи мені, як ти реагуєш...» (В. П. С.)	123

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуела	3,—	30,—	бол.
Голландія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нім.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22.20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

КАТАЛОГ КНИЖОК

нм ам. дол.

• • •	Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь:	Правда Кобзаря , стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь:	Мертвим не болить , сор 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан:	Нація поневолена, але державна , стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод:	Україна в Об'єднаних націях , стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван:	Вселекський Собор, Ватиканський II , стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван:	Слуга Божий Андрей — Благовісник ед- кості (полотняна оправка), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія:	Діти чумацького шляху , т. I, стор. 140	2,00	0,50
	" " " " , т. III, стор. 166	2,00	0,50
Діма:	Росіяні зорі, поезії , стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор:	Доктор Серафікус , повість, стор. 174	0,75	0,20
• • •	Догсвідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС		
	Лист укр. в'язнів до ОН , стор. 104	2,50	0,75
• • •	Збірник УЛГ , стор. 336	12,00	3,95
• • •	Злочини комуністичної Москви в Україні , влітку 1941, стор. 86	1,75	0,50
Камінський Анатоль:	На новому етапі , стор. 176	5,00	1,50
Кононенко Кость:	Колоціяльний визиск — основа совет- ської індустріалізації , стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость:	Наукове дослідження , стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван:	Нариси з теорії літератури , стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван:	Панорама найновішої літератури в УРСР , стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван:	Сучасна література в УРСР , стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан:	Вивід прав України , стор. 252	5,00	1,50
Кравців Богдан:	На багрянному коні революції, (Реабіліта- ційний процес в УРСР) , стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)